

ΑΠΟ ΤΟ «ΤΡΑΓΙΚΟ» ΣΤΟ «ΜΑΓΙΚΟ» ΒΟΥΝΟ.

«Υπερτοπικές» συνέργειες επιβίωσης
της ορεινής κοινωνίας

Λεωνίδας Λουλούδης*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η έκδοση του βιβλίου *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου*. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης (1997) αποκάλυψε τους «τοπικούς» μηχανισμούς της «παράδοξης» επιβίωσης αυτών των μικροκοινωνιών μέχρι τις μέρες μας και πρόσφερε μια νέα ερμηνεία της ένταξης του αγροτικού κόσμου στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία. Η παρούσα εργασία, ξεκινώντας από τα ευρήματα αυτού του βιβλίου, επιχειρεί, αξιοποιώντας δεδομένα και τεκμήρια πρόσφατων ερευνών του χώρου των λεγομένων «ορεινών και μειονεκτικών περιοχών», να διευρύνει το ερμηνευτικό του σχήμα εστιάζοντας σε τρεις «υπερτοπικές» καταγωγής παράγοντες. Αυτοί είναι: α) η πολιτισμική στροφή στην πρόσληψη των βουνών από θέατρα «τραγικών» αγώνων σε «ειρηνικά» πεδία ψυχαγωγίας και άθλησης, β) η αναθεώρηση της ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής προς την κατεύθυνση της «πολυλειτουργικής γεωργίας», και γ) η έλευση των οικονομικών μεταναστών, οι οποίοι κάλυψαν τα κενά ανεπιθύμητων από τους ντόπιους γεωργικών εργασιών.

*From the 'Tragic' to the 'Magic' Mountain.
'Supra-local' Synergies of Survival in the Economy
and Society of the Mountain*

Leonidas Louloudis

ABSTRACT

The publication of the book *Power, Labour and Memory in Three Villages of Ipiros. The Local Dynamics of Survival* (1997) revealed the 'local' mechanisms of the 'paradoxical' survival of these small-scale societies to this day and offered a new interpretation of the integration of the rural world in modern capitalist society. Setting off from the findings of this book, this paper attempts to broaden this interpretive framework by utilizing data and findings from recent research in the field of the 'mountainous and disadvantaged areas', focusing on three factors of 'supra-local' origin. These are: (a) the cultural shift pertaining to the perception of the mountain from a theatre of 'tragic' struggle towards a 'peaceful' space of recreation and sports, (b) the reform of European agricultural policy towards a 'multifunctional agriculture', and (c) the influx of economic immigrants who have filled in various gaps pertaining to kinds of farming work unattractive to the local people.

* Αναπληρωτής Καθηγητής στο Εργαστήριο Γεωργικών Εφαρμογών, Γεωργικών Συστημάτων, και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του Τμήματος Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, e-mail: louloudis.aul.gr.

1. Όταν η πραγματικότητα διαφευδείται τις «ορθολογικές» προβλέψεις...

Πριν από τριάντα χρόνια είχαμε έντονη την αίσθηση ότι η Πυρσόγιαννη «Παργόσβηνε και ότι την αντικρίζαμε λίγο πριν την εξαφάνισή της. Όμως τριάντα χρόνια μετά είναι πάντα ετοιμοθάνατη και πάντα ζωντανή, πάντα αναζωογονημένη από την αμερικανική, αυστραλιανή, αθηναϊκή διασπορά της». Με αυτά τα λόγια ο Henri Mendras, ο οποίος είχε ηγηθεί της ερευνητικής αποστολής «Έξι χωριά της Ηπείρου» το 1958, «χαιρετίζει» τα ευρήματα της νέας έρευνας που πραγματοποίησαν ο Σ. Δαμιανάκος¹ και οι συνεργάτες του σε τρία χωριά της Ηπείρου, το Γρεβενίτι (Ανατολικό Ζαγόρι), την Αετόπετρα (πρώην Σανοβό) και την Πυρσόγιαννη (Κόνιτσα). Πράγματι, οι συγγραφείς αυτής της επιτόπιας, και πάλι, έρευνας (1997), η οποία διεξήχθη στο διάστημα 1986-1989, ανακαλύπτουν «με έκπληξη την απίστευτη ικανότητα αντίστασης των ορεινών χωριών της Ηπείρου, την επιτηδειότητά τους να επινοούν διεξόδους στην κρίση, οι οποίες φαίνονται να προκαλούν κάθε ορθολογισμό». Ωστόσο ορθολογισμός υπάρχει και οι συγγραφείς δεν το αγνοούν. Άλλωστε, όχι τυχαία, τον θέτουν ως κύριο στόχο της μελέτης τους. Όταν, συγκεκριμένα, αναζητούν «τις νευραλγικές εκείνες σχέσεις της επιχώριας κοινωνικότητας που όχι μόνο ρυθμίζουν κυρίαρχα το σύνολο της κοινωνικής ζωής στο εσωτερικό των χωριών, αλλά μας βοηθούν να κατανοήσουμε τις ιδιαίτερες στρατηγικές επιβίωσης και προσαρμογής στους εξωτερικούς καταναγκασμούς, τις οποίες βάζει σε ενέργεια κάθε μια από τις τρεις τοπικές μικροκοινωνίες που ερευνηθήκαν: δηλαδή τις σχέσεις εξουσίας (ή τους τρόπους διαχείρισης των πελατειακών πόρων), ως προς το πρώτο χωριό (Γρεβενίτι), τις σχέσεις εργασίας (ή τους τρόπους διαχείρισης της αγροτικής γης, της πολυδραστηριότητας και της μετανάστευσης), ως προς το δεύτερο χωριό (Αετόπετρα), τις συμβολικές κοινωνικές σχέσεις (ή τους τρόπους διαχείρισης της κοινωνικής μνήμης), ως προς το τρίτο χωριό (Πυρσόγιαννη).

Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρήσω, σε ρητό ή άρητο διάλογο με την έρευνα των τριών χωριών της Ηπείρου, να διευρύνω την προβληματική της τοπικής επιβίωσης προς ένα ευρύτερο πλαίσιο επιρροών της δυναμικής της, το οποίο συν-καθορίζεται αφενός από τις συνέπειες γεγονότων ιστορικής κλίμακας και αφετέρου από τη διεθνή, την εθνική και την τοπική πολιτική διαχείριση αυτών των συνεπειών. Θα αναφερθώ σε τρεις συνδεδεμένους, άλλοτε εμπρόθετα άλλοτε μέσω της ετερογονίας των σκοπών, παράγοντες. Αυτοί είναι: α) η πολιτισμικού χαρακτήρα αναβίωση του ενδιαφέροντος για τα βουνά, β) η εν εξελίξει αναθεώρηση των δογμάτων και των προτεραιοτήτων της ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής, προκειμένου, μεταξύ άλλων, να ενσωματώσει (integrate) την περιβαλλοντική συνιστώσα της ανάπτυξης, κατά τη σχετική επιταγή της Συνθήκης του Άμστερνταμ,² και γ) η «εισβολή» των οικονομικών μεταναστών από τις όμορες, πρώην κομμουνιστικές, βάλκανικές χώρες. Όπως ήδη διαφαίνεται, οι παράγοντες αυτοί είναι όλοι εξωγενείς ή –για τη συμμετρία των ορισμών– «υπερτοπικοί», με την έννοια ότι δεν συγκαταλέγονται εξ ορισμού σε ό,τι ο Δαμιανάκος και οι συνεργάτες του ορίζουν ως «τοπική δυναμική επιβίωσης», καθώς δεν ανήκουν παρά εν μέρει στις ιδιαίτερες στρατηγικές επιβίωσης και προσαρμογής στους εξωτερικούς καταναγκασμούς τις οποίες βάζει σε ενέργεια κάθε μία από τις τρεις τοπικές μικροκοινωνίες που κατέγραψε η εργασία τους στην Ήπειρο. Αυτή η διάκριση της «υπερτοπικής» συ-

1. Ο Σ. Δαμιανάκος με τη συνεργασία της Β. Φουντούκου είχε εργαστεί το 1961 στο Γρεβενίτι (Ανατολικό Ζαγόρι), στο πλαίσιο των πρώτων επιτόπιων ερευνών που οργάνωσε το ΕΚΚΕ, με την καθοδήγηση του Ι. Περισιάνη. Και αυτών η πρόβλεψη ήταν τότε ότι το σύνολο των χωριών της περιοχής όδευσαν προς την ερήμωση.

2. Συνθήκη του Άμστερνταμ, άρθρο 6, 1997: «Μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος πρέπει να ενσωματωθούν στον ορισμό και την εφαρμογή των πολιτικών και δράσεων της Κοινότητας που αναφέρονται στο άρθρο 3, υπηρετώντας το στόχο της προώθησης της βιώσιμης ανάπτυξης».

νιστώσας δεν εγγράφεται, στο πλαίσιο τουλάχιστον της αναλυόμενης συγκυρίας, ως ανταγωνιστική αλλά ως συνεργός τής, κατά τους ερευνητές των χωρών της Ηπείρου, «τοπικής δυναμικής επιβίωσης».

2. Βουνά: «μάθημα ιστορίας» ή «επιστροφή στη φύση»;

Τον περασμένο Νοέμβριο η εφημερίδα *Καθημερινή* παρουσίασε ένα «Αφιέρωμα στα ελληνικά βουνά» (Τραϊού 2002, Μαγκλίνης 2002). Το Αφιέρωμα, ένα από τα πολλά που είδαν το φως της δημοσιότητας τελευταίως, αποτελείται από δύο μέρη. Τόσο η ενασχόληση με το θέμα όσο και η δομή του Αφιέρωματος δεν είναι, νομίζω, τυχαία. Στο πρώτο μέρος, με υπότιτλο «Φύση και κατοίκηση», ο γνωστός για τις εργασίες του στον ελληνικό αγροτικό χώρο ανθρωπογεωγράφος Michel Sivignon προτείνει το κτηνοτροφικό χωριό Ανάβρα (προγενέστερη ονομασία: Γούρα) ως ένα αισιόδοξο παράδειγμα των προοπτικών της ορεινής οικονομίας. Θα επανέλθω σε όσα σχετικά με την ευοίωνη πραγματικότητα της «διευρυμένης» πρωτογενούς ορεινής παραγωγής υποστηρίζει ο Sivignon. Εδώ το προτάσσω σε αντιδιαστολή με όσα ακολουθούν στο αφιέρωμα της *Καθημερινής*, τα οποία, από την άποψη της αναπτυξιακής δυναμικής, θα έπρεπε να προηγούνται, καθώς, κατά τη γνώμη μου, αυτά «ρουμουλκούν» την πρωτογενή παραγωγή προς τον εκσυγχρονισμό και τη βιωσιμότητα. Το αποδεικνύει μια ματιά στα περιεχόμενα του β' μέρους. Υπό τον τίτλο «Άθληση και ψυχαγωγία» στεγάζονται κείμενα σαφώς προοριζόμενα για ένα άλλο αναγνωστικό κοινό, πρωτίστως τους νέους χρήστες ή «καταναλωτές» της φύσης και δευτερευόντως τους δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς παροχής υπηρεσιών ορεινής άθλησης και ψυχαγωγίας. Οι τίτλοι είναι χαρακτηριστικοί: «Ανακαλύπτοντας τη μαγεία του βουνού», «Ανάβαση σε απόκρημνες κορυφές της Ελλάδας», «Χιονοδρομία: ένα σπορ με ιστορία», «Κατάβαση σε φαράγγι», «Ράφτινγκ και καγιάκ», «Πετώντας με αετό», «Αλεξίπτωτο πλαγιάς», «Ένα ποδήλατο που πάει παντού». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι βρίσκεται υπό εξέλιξη ένα νέο πρότυπο χρήσης ή «κατανάλωσης» των ορεινών τοπίων. Κινητήριος δύναμη η αναζήτηση μιας ειδικού τύπου βιωματικής εμπειρίας της ζωής στα βουνά.

Υπάρχει ωστόσο μια άλλη πρόσληψη των βουνών, την οποία συνθέτει ένας άλλης αφετηρίας και προοπτικής πολιτικός και πολιτισμικός ειρμός. Πρόκειται για την πρόσληψη των βουνών από την οποία εμφορείται ένα πρόσφατο κείμενο του Αγγέλου Ελεφάντη (2002) και την οποία θα αποκαλούσα, αφοριστικά, «μάθημα ιστορίας». Εκεί ο συγγραφέας επιχειρεί όχι μόνο να αναπαραστήσει ένα συλλογικό τόπο και τρόπο ζωής που χάνεται, αλλά και να τον αντιδιαστείλει, πρώτον, με τον κόσμο του κάμπου εκείνων των χρόνων και, δεύτερον, με τις καταστάσεις οι οποίες τείνουν να επικρατήσουν σήμερα. «Τα βουνά ήταν τόπος ζωής», γράφει. Πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, συνεχίζει, οι ορεσίβιοι, μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της χώρας, ανέπτυξαν τη γεωργία και κτηνοτροφία, βιοτεχνίες ξύλου και πέτρας, μαλλιού, ήταν κτίστες, υλοτόμοι, σιδηρουργοί, είχαν στα χέρια τους το διαμετακομιστικό εμπόριο, τις ζωοπανηγύρεις, μια ακμάζουσα αγορά. Εξαιτίας των υλικών και γενικότερα των ιστορικών συνθηκών διαμορφώθηκε ένας αλλιώτικος «ανθρώπινος ιδεότυπος». Τα βουνά στα νεότερα χρόνια ήταν ο πολιτικός χώρος της ανυπακοής που κάποια στιγμή έγινε Επανάσταση. Δεν είναι τυχαία η έκφραση «θα πάρω τα βουνά». Η Επανάσταση του 1821, ο ελληνοϊταλικός πόλεμος του 1940-1941,

η Αντίσταση, ο Εμφύλιος, διεξάγονται κυρίως στα βουνά, ήταν «το γήπεδο, ας πούμε, των αδυνάτων». Εκεί αναπτύχθηκαν η αρχιτεκτονική της πέτρας και του ξύλου, ο νομαδισμός και η ληστοκρατία, από εδώ αρχίζει η εδραιοποίηση των νομάδων. Στις σχολές και τα σχολεία τους, με σημαντικότερα κέντρα στα Ζαγόρια, το Πήλιο, τον Προυσό, τη Φουρνά, την ορεινή Αρκαδία, ξεκίνησαν η μόρφωση και η λογιосύνη. Η κουζίνα τους ήταν επίσης ιδιαίτερη, βασισμένη κυρίως στις πίτες, το κρέας, την μπομποτά, τα χόρτα. Αλλιώς ήταν το τραγούδι, ο χορός, ακόμη και ο συνήθης αναπαραγωγικός τύπος (ενδογαμία). Πότε άλλαξαν ή άρχιζαν να αλλάζουν όλα αυτά; Στη δεκαετία 1950-1960 η βελτίωση του οδικού δικτύου συνέδεσε τα βουνά με τις πόλεις. Αν και κυρίως το «άδειασμα» έγινε με τρόπο πολιτικό, όταν στον Εμφύλιο 700.000-800.000 κάτοικοι των ορεινών περιοχών μετακόμισαν βιαίως στις πόλεις για να μην έχουν οι αντάρτες πηγές ανεφοδιασμού, στρατολογίας και υπηρεσιών. Λίγοι από αυτούς επέστρεψαν στα χωριά τους το 1950, με τον επαναπατρισμό, όπως είχε ονομαστεί. Και σήμερα; Για τον συγγραφέα, τα χωριά, «τα καλοκαίρια μετατρέπονται σε ιδιόμορφα ΚΑΠΗ [...] και παιδικές χαρές [...] και ως προς το κύριο τα βουνά είναι τόποι εισπνοής καθαρού αέρα [...] ορειβασίας, φωτογραφίας, ράφτινγκ, χιονοδρομιών, ένα γραφικό ντεκόρ, ένα τοπίο σαν σκηνικό που πλαισιώνει την έξοδο του Σαββατοκύριακου, το “Πάσχα ή Χριστούγεννα στο χωριό”».

Αυτή η «μπρεσιονιστική», κατά τον συγγραφέα, σύνθεση αντλείται από προσωπικά βιώματα (Ελεφάντης 2000) αλλά και κατακτημένη γνώση των κοινωνικών επιστημών.³ Η εκτενής αναφορά στο κείμενό του θέλει να τονίσει την ύπαρξη διαφοράς μεταξύ της πρόσληψης που ονόμασα «μάθημα ιστορίας» και μιας άλλης, την οποία εξίσου αφοριστικά θα αποκαλούσα, μόνο για τις ανάγκες αυτού του κειμένου, ως «επιστροφή στη φύση». Είναι η πρόσληψη του Αφιερώματος. Όμως, γιατί «επιστροφή στη φύση»; Η διαφορά συνοψίζεται στην έμφαση η οποία αποδίδεται στην ιστορία του ελληνικού βουνού, όπως αυτή εκτυλίσσεται στη «μακρά διάρκεια». Στην πρώτη περίπτωση προβάλλεται η ιστορική-ανθρωπολογική διάσταση, υποκείμενη στους (αλλά όχι κυριαρχούμενη από τους) οικολογικούς και περιβαλλοντικούς καταναγκασμούς.⁴ Αντίθετα, στο μεγαλύτερο μέρος του κατά τα άλλα ενδιαφέροντος Αφιερώματος της *Καθημερινής* κυριαρχούν, με εξαίρεση το άρθρο του Sivignon, οι οικογεωγραφικές, φυσιολατρ(ευ)τικές, αισθητικές περιγραφές ορεινών τοπίων και οικισμών. Η ιστορία των ανθρώπων του βουνού στοιχειώνεται στα απομεινάρια ενός απελθόντος κόσμου, σαν ψηφίδες ενός σκηνικού απουσίας: άδειοι οικισμοί, έρημα μνημεία πολιτισμού, ξωμάχοι ποιμένες οι οποίοι ατενίζουν (ή αποχαιρετούν;) υπέροχα, βιβλικά τοπία. Πρόκειται συνεπώς για δύο εντελώς διαφορετικές αφηγηματικές στοχεύσεις. Ο απομυθοποιητικός λόγος του Ελεφάντη τονίζει ότι η ζωή στα βουνά δεν ήταν ειδυλλιακή, «όπως μας την περιγράφει συχνά η λογογραφία, οι λυρικές εξάρσεις της βουκολικής ποίησης και ο τουρισμός». Στην πραγματικότητα, «είχε μια τραγικότητα η ζωή σ' αυτά, ακόμα και στα χρόνια της ειρήνης, που δεν ήταν πολλά. Μόνο μ' αυτή την αίσθηση του τραγικού μπορούμε να ιστορήσουμε τη ζωή στα βουνά». Αντίθετα, στο αφιέρωμα της *Καθημερινής* (ιδιαίτερα στο β' μέρος) η ιστορία απωθείται στο περιθώριο, μέσω κυρίως αόριστων αναφορών περί εξερευνητικών αποστολών του 19ου αιώνα, κατά τις οποίες «γεννήθηκε το πνεύμα της ορειβασίας». Αυτό το πνεύμα μετά τα μέσα του 20ού αιώνα, όπως υποστηρίζεται, οδήγησε στην εξειδίκευση της ορειβασίας. Σήμερα οι δραστηριότητες που αναφέρονται με το γενικό χαρακτηρισμό

3. Από τις πρόσφατες εκδόσεις το ίδιο το έργο των Σ. Δαμιανάκου κ.ά., *Εξουσία, εργασία και μνήμη...*, ό.π., αλλά και της Β. Ψιμούλη (1996, 1998), τεκμηριώνουν με διεπιστημονική πληρότητα την προσέγγιση Ελεφάντη. Επίσης, για μια ενημερωμένη αναδρομή σε σχετικές μελέτες, βλ. Πολίτη (2000).

4. Για μια βιβλιογραφική αναδρομή στην κριτική του οικολογικού και περιβαλλοντικού ντετερμινισμού στη θεώρηση του «τρόπου ζωής» των ορεινών πληθυσμών, βλ. Καντανζόγλου (1987, σ. 21-31).

σμό «σπορ βουνού» ή «σπορ περιπέτειας» υπόσχονται στον καθένα τη δυνατότητα να πλησιάσει το βουνό «με το δικό του τρόπο». «Όλες αυτές οι δραστηριότητες»: ορεινή πεζοπορία, χειμερινές αναβάσεις, αναρρίχηση σε βραχώδεις ορθοπλαγιές ή σε λούκια χιονιού, πέρασμα φαραγγιών (canyoning), ορειβατικό σκι, αιωρόπτερο (αετός) ή αλεξίπτωτο πλαγιάς (parapente), ορειβατικό ποδήλατο (mountain bike), καγιάκ σε αφρισμένα ορεινά ποτάμια ή ράφτινγκ σε ηπιότερους υδάτινους δρόμους, «φέρνουν τον άνθρωπο κοντά στο μεγαλείο των ορεινών όγκων» (Ματσούκας & Αδαμόπουλος 2002).

Η διαφορά είναι ευδιάκριτη. Στην πρώτη περίπτωση, του Ελεφάντη, αναδεικνύεται η ιστορημένη «τραγικότητα». Στόχος είναι, αφού τα βουνά αποτελούν ένα οιονεί «αρχαιοτάξιο ορεογνωσία», να προσφέρουν «ένα είδος ρέμβης, ένα είδος αναστοχασμού για το χρόνο που χάθηκε και τις μορφές ζωής που παρήλθαν ανεπιστρεπτί». Στη δεύτερη περίπτωση, του Αφιερώματος, στόχος είναι η «άθληση και ψυχαγωγία». Προς εκπλήρωση αυτού του στόχου αναδεικνύεται η δυνατότητα του καθενός να πλησιάσει το βουνό «με το δικό του τρόπο». Θα συμπλήρωνα: και στο δικό του χρόνο. Δηλαδή η επιλεκτική, αποσπασματική («μετανεωτερική»;) χρήση του βουνού από τους σημερινούς κατοίκους της πόλης, ορισμένοι των οποίων, αν όχι η συντριπτική πλειοψηφία, είναι εγκλιωτισμένοι σε ένα ανθρωπογενές, τεχνητό περιβάλλον, εντός του οποίου ασφυκτιούν. Όμως και οι δύο προσλήψεις δεν αποκλείουν κάποια σύγκλιση. Ο Ελεφάντης δεν παραλείπει την προσφορά της ωφέλιμης-ανεπιτήδευτης-σωματικής άσκησης και του καθαρού αέρα που προσφέρει το περπάτημα των βουνών. Από την άλλη, για τους εραστές της σύγχρονης –τεχνολογικά «σοφιστική»– ψυχαγωγικής άθλησης, το αφιέρωμα υπερθεματίζει ότι τα βουνά προσφέρουν στον άνθρωπο, εκτός από ένα «μοναδικό αντίδοτο στη σκληρή και άχαρη καθημερινή ζωή της πόλης», το σημαντικότερο: «την αναμέτρηση με τα όριά του».

Δεν θέλω ούτε να μεγεθύνω ούτε να μικρύνω τις διαφορές ανάμεσα στις δύο προαναφερθείσες προσλήψεις του βουνού. Απλώς έχω την αίσθηση ότι οι δύο συνυπάρχουν, αλλά προς το παρόν η δεύτερη έχει μεγαλύτερη απήχηση της πρώτης, ιδιαίτερα στις νεότερες γενιές, οι οποίες έχουν στραφεί αποφασιστικά στα ορεινά σπορ. Υπάρχει συνεπώς η πολιτισμικής αφετηρίας αναζήτηση ενός νέου τύπου και τρόπου ζωής στο έως πρόσφατα εγκαταλειπόμενο, για λόγους που ήδη εξηγήθηκαν και τους οποίους θα επιχειρήσω στη συνέχεια να συμπληρώσω από άλλη οπτική γωνία, βουνό. Αυτή η μη υλική αναζήτηση, ως συνήθως συμβαίνει, έχει απολύτως υλικές συνέπειες. Κυριολεκτικώς «ρουμουλκεί», όπως ήδη είπα και θα επεξηγήσω στο επόμενο κεφάλαιο, το ενδιαφέρον καινοτόμων πρωτοβουλιών ανασυγκρότησης της ορεινής οικονομίας και κοινωνίας σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο.

3. Από την «ευρωπαϊκή γεωργία» στην «Πράσινη Ευρώπη»

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 είχε πλέον διαφανεί ότι η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) είχε επιτύχει τους ιδρυτικούς στόχους της, την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής γεωργίας έναντι εκείνης των ΗΠΑ, ενώ το ενδιαφέρον για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων αυτής της πολιτικής –όπως άλλωστε και κάθε άλλης– ήταν πρακτικώς ανύπαρκτο.⁵ Στο μεταξύ τα αδιάθετα πλεονάσματα αγροτικών προϊόντων συσσωρεύονταν, ενώ

5. Οι πέντε στόχοι της γεωργικής πολιτικής κατά το άρθρο 39 της Συνθήκης της Ρώμης ήταν: η αύξηση της γεωργικής παραγωγικότητας, η εξασφάλιση ενός επαρκούς επιπέδου ζωής για την αγροτική κοινωνία, η σταθεροποίηση των αγροτικών αγορών, η διασφάλιση επαρκών αποθεμάτων τροφίμων, η εγγύηση λογικών τιμών για τους καταναλωτές. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν υπάρχει καμία αναφορά στο περιβάλλον στα κείμενα των Jean Monnet, Robert Schuman ή του Henri Spaak, ούτε στα συμπεράσματα του Συνεδρίου της Μεσσήνης ή την Επιτροπή Spaak που προηγήθηκαν των Συμφωνιών της Ρώμης το 1957 (βλ. McCormick 2001, σ. 43).

οι δημοσιονομικές δαπάνες στήριξης των Κοινών Οργανώσεων Αγορών (ΚΟΑ) είχαν γίνει δυσβάστακτες. Η μεταρρύθμιση της ΚΑΠ του 1992 υπήρξε συνέπεια αυτών των αδιεξόδων και επισπεύστηκε από τις πιέσεις των ανταγωνιστών της Ε.Κ. στην Παγκόσμια Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT). Η απορρύθμιση της ΚΑΠ (σταδιακή περικοπή επιδοτήσεων), στο στόχαστρο των συντεχνιακών συμφερόντων του αγροτικού τομέα, αναζήτησε τη νομιμοποίησή της στην περιβαλλοντική της διάσταση. Προτάχθηκε έτσι η ανάγκη ενσωμάτωσης της περιβαλλοντικής συνιστώσας στην ΚΑΠ.

Η φιλοσοφία της ενσωμάτωσης περιβαλλοντικών ρυθμίσεων στην ΚΑΠ ακολούθησε το πρότυπο των «επιπτώσεων» πριν, και το πρότυπο των «δημοσίων αγαθών» μετά τη μεταρρύθμιση του 1992. Το πρότυπο των «επιπτώσεων» αναγνώριζε ότι η γεωργία των εντατικών συστημάτων υποβάθμιζε το περιβάλλον και επιχειρούσε να μειώσει αυτές τις συνέπειες συνδυάζοντας τους μηχανισμούς της αγοράς με κανονισμούς προστασίας του περιβάλλοντος. Το πρότυπο των «δημοσίων αγαθών» εστίασε περισσότερο στα εκτατικά συστήματα παραγωγής. Εδώ η έμφαση, πάντα σε συνδυασμό με τους μηχανισμούς της αγοράς, δίνεται στη στήριξη πρακτικών προσανατολισμένων στη διατήρηση του αγροτικού τοπίου και γενικότερα του φυσικού περιβάλλοντος. Η εφαρμογή του προτύπου «των δημοσίων αγαθών» εγκαινιάστηκε με τη μεταρρύθμιση του 1992 και τυπικό παράδειγμα του είναι ο αγρο-περιβαλλοντικός Κανονισμός 2078/92.⁶

Μετά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ κάθε Γενική Διεύθυνση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής υποχρεώθηκε να προβλέπει και να εσπεύει την περιβαλλοντική διάσταση όλων των προτεινόμενων πολιτικών. Αν και ο κύριος στόχος αυτής της αλλαγής ήταν ο περιορισμός των δαπανών της Ένωσης προς όφελος άλλων πολιτικών της, η ρύθμιση των σχέσεων γεωργίας και περιβάλλοντος σύμφωνα με το πρότυπο των «δημοσίων αγαθών» ανέδειξε, δευτερογενώς, το δόγμα της σημασίας της γεωργίας για τη σταθερότητα του αγροτικού χώρου. Ως εκ τούτου, οι ιδρυτικοί στόχοι της ΚΑΠ, στους οποίους αναφέρθηκα (βλ. σημ. 5), καθώς και η ιδεολογική τους προκείμενη, «το έθος του παραγωγισμού» (MAFF 1992, σ. 1), θεωρήθηκαν περιφερειακής σημασίας ως προς την κατίσχυση του δόγματος της σταθερότητας. Το τελευταίο παρέσχε τη δυνατότητα διαμόρφωσης του συμβολικού προτάγματος της «Πράσινης Ευρώπης», σύμφωνα με το οποίο η σχέση γεωργίας και περιβάλλοντος εγγράφεται στο κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο της Ευρώπης (Clark et al. 1997, σ. 1869-1885). Ειδικότερα τα ευρωπαϊκά αγροτικά τοπία θεωρούνται ως παλίμψηστα της διαμορφωθείσας ανά τους αιώνες ευρωπαϊκής γεωργίας. Κάθε τόπος ή τοπίο αποτελεί ένα ιδιαίτερο παράδειγμα αποτύπωσης των σκληρών προσπαθειών των προηγούμενων γενεών στον αγροτικό χώρο. Η παραδοχή ότι τα αγροτικά τοπία συνιστούν αναντικατάστατη πολιτισμική κληρονομιά ενισχύει το δόγμα της σταθερότητας, δηλαδή τη διατήρηση, με κάθε θυσία, της γεωργικής χρήσης της γης. Είναι αξιοσημείωτο ότι, παρόλο που το δόγμα αυτό διαμορφώθηκε στα πληθυσμιακά κορεσμένα αστικά κέντρα της Βόρειας Ευρώπης, βρήκε μεγάλη απήχηση και στις αγροτικές πολιτικές των μεσογειακών εταίρων της Ένωσης, οι οποίες συμφωνούν με την προστασία και διατήρηση της γεωργικής γης, την ενίσχυση της οικογενειακής εκμετάλλευσης και τη χωροταξική αυτονομία της αγροτικής δραστηριότητας. Με βάση αυτή την οπτική, παρά την ορθώς καταγγελλόμενη βόρεια απόκλιση της ΚΑΠ (Billaud et al. 1997, σ. 9-34), οι βόρειες και οι νότιες σημασιολογήσεις της υπαίθρου ήταν κατ' ουσίαν περισσότερο συμπληρωματικές παρά συγκρουόμενες.

6. Ο Καν. 2078/92 υποστήριζε: α) την ενθάρρυνση των γεωργών να αναλάβουν γεωργικές πρακτικές συμβατές με τις απαιτήσεις της περιβαλλοντικής προστασίας και τη διατήρηση της υπαίθρου, β) την ισορροπία της αγοράς, γ) την αποζημίωση των γεωργών από τις μειώσεις παραγωγής ή την αύξηση του κόστους από τη συμβολή τους στη βελτίωση του περιβάλλοντος.

7. Για παράδειγμα, ο Καν. 2078/92 εγκλήθηκε από τα Κ-Μ και υλοποιήθηκε κυρίως ως ενίσχυση του γεωργικού εισοδήματος με πρόσχημα μάλлон την προστασία και βελτίωση του περιβάλλοντος. Αναλυτικότερα βλ. Bullet et al. (2000). Ειδικότερα για την ελληνική περίπτωση, βλ. Λουλούδης κ.ά. (1999, σ. 309-359).

8. Από το 1997 η Ε.Ε. οδηγήθηκε σε ένα νέο γύρο αναθεώρησης της ΚΑΠ. Οι σχετικές συζητήσεις έγιναν στα πλαίσια των προτάσεων της λεγόμενης AGENDA 2000, που αφορούσε τον προϋπολογισμό της Ε.Ε. για την περίοδο 2000-2006 και ολοκληρώθηκαν τον Μάρτιο του 1999 στη συνάντηση κορυφής του Βερολίνου. Ο προϋπολογισμός της ΚΑΠ μειώθηκε στα 40,5 δισ. Ε.Ε. τον χρόνο. Οι κύριες αλλαγές που επέφερε η Συμφωνία του Βερολίνου παρέμειναν στην κατεύθυνση της μεταρρύθμισης MacSharry του 1992. Δηλαδή επεξεργάστηκαν ο μηχανισμός της «αποσύνδεσης» (decoupling) των χορηγούμενων ενισχύσεων από το ύψος της παραγωγής στις μειώσεις τιμών. Η καινοτομία σε σχέση με το περιβάλλον ήταν ο θεσπίστηκε η επιβολή εκπλήρωσης περιβαλλοντικών υποχρεώσεων προκειμένου να καταβληθούν οι όποιες ενισχύσεις τιμών. Η άλλη σημαντική καινοτομία είναι ο Κανονισμός της Αγροτικής Ανάπτυξης 1257/1999 και η υιοθέτηση των προτύπων πολλαπλής συμμόρφωσης (cross compliance) με τον οριζόντιο Καν. 1259/1999, η νέα προσέγγιση στις Ορεινές και Μειονεκτικές Περιοχές, όπου οι πληρωμές θα καταβάλλονται στις γεωργικές-κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις επί τη βάση της χρησιμοποίησης έκτασης και με συγκεκριμένο στόχο την προστασία του περιβάλλοντος, η δυναμική διαφοροποίηση (modulation), δηλαδή η εθνική διακριτική ευχέρεια στη διαχείριση ενός ποσοστού των άμεσων πληρωμών. Βέβαια, αυτές οι θετικές εξελίξεις μετριαζονται από τους περιορισμένους πόρους που θα διατεθούν για την υλοποίησή τους. Η δαπάνη για τον Κανονισμό της Αγροτικής Ανάπτυξης θα φτάσει τα 4,38 δισ. ευρώ από το Τμήμα Εγγυήσεων του Γεωργικού Ταμείου ή περίπου το 10,5% του συνολικού προϋπολογισμού. Ακόμη και το 2006 το ποσοστό δεν θα ξεπεράσει το 10,5% του προϋπολογισμού. Στο πρόσφατο συμβούλιο κορυφής των Βρυξελλών (Δεκέμβριος 2002) συμφωνήθηκε να μη γίνει ανακατανομή των κοινοτικών επιδοτήσεων έως το 2006. Από το 2007 έως το 2013 θα χορηγείται στις υπό ένταξη χώρες, σταδιακά, έως και το 100% των άμεσων μόνο ενισχύσεων, ενώ οι δαπάνες για την ΚΑΠ θα αυξάνονται κατά 1% ετησίως σε ονομαστικές τιμές. Σύμφωνα με υπολογισμούς της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, οι ρυθμίσεις αυτές επιφέρουν μειώσεις κατά 5% των συνολικών αγροτικών επιδοτήσεων για τα παλαιά μέλη της Ε.Ε. έως το 2013. Παρ' όλα αυτά, ο εν λόγω προαναπολογισμός φιλοδοξεί να γίνει, όπως ειπώθηκε, ο «δεύτερος πυλώνας» της ΚΑΠ.

Όμως η μεταρρύθμιση του 1992, κρινόμενη ως προς τα περιβαλλοντικά της αποτελέσματα, δεν υπήρξε ιδιαίτερα αποτελεσματική. Λόγω της κατάρρευσης των ανατολικών καθεστώτων το 1989, ανέβηκαν οι τιμές των σιτηρών, δηλαδή των προϊόντων της ΚΟΑ, με την οποία κυρίως ασχολήθηκε η μεταρρύθμιση του 1992. Από την άλλη, η αγροανάπαυση (set-aside), όπως είχε θεσπιστεί, αποδείχθηκε ότι δεν ωφελούσε το περιβάλλον. Απέμεινε, ως σημαντικότερο βήμα υπέρ του περιβάλλοντος, ο αγρο-περιβαλλοντικός Καν. 2078/92. Για το έτος 1997 εκτιμήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ότι το 20% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων συμμετείχε σε κάποιο αγρο-περιβαλλοντικό πρόγραμμα. Σε περίπου ανάλογο ποσοστό απασχολήθηκε και η χρησιμοποιούμενη γεωργική γη. Αυτά τα μεγέθη, από μόνα τους, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αποτελούν θετική εξέλιξη. Όμως έχει ασκηθεί συστηματική κριτική αυτής της επιτυχίας.⁷ Αν συντελέστηκε κάποια πρόοδος, αυτή σημειώθηκε κυρίως στην κατανόηση της σημασίας της αγρο-περιβαλλοντικής πολιτικής τόσο στο επίπεδο των φορέων άσκησης της αγροτικής πολιτικής, όσο και σε ένα (μικρό) τμήμα των αγροτών. Αυτή η πρόοδος επέτρεψε την ενίσχυση του προτύπου των «δημοσίων αγαθών» μέσω της εμβάθυνσης των μεταρρυθμίσεων του 1992.⁸ Πιο συγκεκριμένα, υιοθετήθηκε ο «Κανονισμός της Αγροτικής Ανάπτυξης» (Καν. 1257/1999/ΕΕ), στον οποίο συμπεριλήφθηκαν για πρώτη φορά σε ενιαίο θεσμικό πλαίσιο, οι προηγούμενοι Κανονισμοί: Αγρο-περιβαλλοντικός, Πρόωρης συνταξιοδότησης, Αναδασώσεων, καθώς και η πολιτική για τις Ορεινές και Μειονεκτικές Περιοχές, ο Κανονισμός βελτίωσης της επεξεργασίας και της εμπορίας των γεωργικών προϊόντων και η διαρθρωτική πολιτική ανάπτυξης της υπαίθρου. Αυτή η νέα δυναμική της αγροτικής ανάπτυξης έχει τόση σημασία για την Ευρωπαϊκή Ένωση ώστε ονομάστηκε από τον υπεύθυνο Επίτροπο γεωργίας Fischler –σε αντιδιαστολή με τον «πρώτο πυλώνα», ο οποίος αφορά τις ΚΟΑ– «δεύτερος πυλώνας» της ΚΑΠ. Τα επιτεύγματα και οι περιορισμοί αυτής της νέας στρατηγικής αξιολογήθηκαν, στα μέσα Ιουλίου 2002, με αφορμή την Ενδιάμεση Αναθεώρηση της αγροτικής πτυχής της Agenda 2000. Κατ' αυτήν, η Ευρωπαϊκή Ένωση φαίνεται, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, αποφασισμένη να προχωρήσει στην αναθεώρηση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, εξειδικεύοντας τις κατευθύνσεις των μεταρρυθμίσεων της δεκαετίας του 1990.⁹ Τελικός στόχος είναι η ανάπτυξη της «κοινωνίας της υπαίθρου» υπέρ της οποίας, αλλά και συνολικά της Ε.Ε., θα δραστηριοποιείται μια «πολυλειτουργική γεωργία».¹⁰ Η επίτευξη της τελευταίας αποτελεί την προϋπόθεση αναχαίτισης της προϊούσας οικονομικής και κοινωνικής παρακμής των αγροτικών περιοχών.¹¹

Η πολιτική διαχείριση της νέας ΚΑΠ αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα εν όψει και της συντελεσθείσας διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης των «δεκαπέντε» προς τα 25 κράτη-μέλη.¹² Ως γνωστόν, οι διαπραγματεύσεις με τις υποψήφιες χώρες ολοκληρώθηκαν στη συνάντηση κορυφής της Κοπεγχάγης τον Δεκέμβριο του 2002. Την άνοιξη του 2003 τα κράτη-μέλη θα πρέπει να συμφωνήσουν για την Ενδιάμεση Αναθεώρηση. Αμφότερες οι αποφάσεις θα ενεργοποιηθούν από την 1η Ιανουαρίου 2004. Είναι προφανές ότι από τη διπλή έκβαση αυτών των μειζονος σημασίας αποφάσεων εξαρτάται η τύχη εκατομμυρίων εκταρίων ευρωπαϊκών γεωργικών εκτάσεων και αγροτικών τοπιών. Αυτά είναι άλλωστε και τα κύρια θέματα τα οποία θα απασχολήσουν την ελληνική προεδρία της Ε.Ε. η οποία άρχισε την 1η Ιανουαρίου 2003.

3.1. Προς την «πολυλειτουργική κτηνοτροφία» των βουνών

Όσα ήδη εκτέθηκαν δείχνουν ότι η Ελλάδα ανέλαβε την προεδρία σε ένα ιδιαίτερα κρίσιμο σταυροδρόμι της αναθεώρησης της ΚΑΠ. Οι επικρατούσες στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή τάσεις τής περαιτέρω αναθεώρησης των καθεστώτων των ΚΟΑ και, κυρίως, της αποσύνδεσης των άμεσων πληρωμών από την παραγωγή με παράλληλη ενίσχυση του Κανονισμού της Αγροτικής Ανάπτυξης, θα πρέπει εκτός απροόπτου να θεωρούνται μονόδρομος χωρίς επιστροφή. Μάλιστα, υπό την απειλή νέου περιορισμού του ύψους δαπανών της ΚΑΠ, οι οποίες εξακολουθούν να θεωρούνται υπερβολικές. Η ελληνική κυβέρνηση, αν αντιμετωπίσει το πολιτικό κόστος περικοπής των υψηλών επιδοτήσεων της εντατικής πεδινής γεωργίας (π.χ. βαμβακοκαλλιέργεια), έχει ιδιαίτερους λόγους να επιδοκιμάζει τις επερχόμενες αλλαγές στην αρχιτεκτονική της ΚΑΠ. Ο κυριότερος εξ αυτών συνδέεται με την κατά τα φαινόμενα μονιμότερη στροφή της ΚΑΠ προς τη δραστικότερη ενίσχυση γενικότερα της διατήρησης και προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος και ειδικότερα εκείνου των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών.¹³ Αυτών δηλαδή που σε τέτοιο βαθμό υπήρξαν «οι μεγάλοι χαμένοι» της ένταξης του 1981, ώστε να μπορεί να ειπωθεί ότι η αγροτική ανάπτυξη της Ελλάδας ακολούθησε έκτοτε ένα δυϊκό πρότυπο (Louloudis & Beoroulos 2002, σ. 182-207). Παρότι η Ελλάδα είναι πρωτίστως ορεινή χώρα, καθώς οι αποκαλούμενες «ορεινές περιοχές» καταλαμβάνουν περί το 61% της Χρησιμοποιούμενης Γεωργικής Γης,¹⁴ η μονομερής, σχεδόν επιδοματική, ενίσχυση της εντατικής γεωργίας στα πεδινά, δημιούργησε μείζονες οικονομικοκοινωνικές και περιφερειακές ανισότητες. Οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις δεν ήταν λιγότερο δραματικές (π.χ. στα πεδινά από τη νιτρορύπανση και στα ορεινά από τη διάβρωση, την απερίημωση κ.ά.). Ένας δεύτερος αλλά εξίσου σημαντικός λόγος είναι η εστίαση του ενδιαφέροντος στον άλλο «μεγάλο χαμένο» της ένταξης του 1981, την ελληνική κτηνοτροφία. Η ευκαιρία είναι μοναδική: από τα περίπου 9,3 εκατ. πρόβατα και 5,5 εκατ. αίγες, το 75% βρίσκεται στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, όπου και εκτρέφονται σε συνθήκες εκτατικής μορφής ή «σχεδόν» βιολογικής κτηνοτροφίας.¹⁵ Επιπλέον, παράγουν ζωοκομικά προϊόντα υψηλής ποιότητας και προστιθέμενης αξίας. Η επιβίωση της ορεινής αιγοπροβατοτροφίας (βλ. αριθμούς ζώων και εκμεταλλεύσεων κατά νομό στους Χάρτες 1, 2 και 3) οφείλεται στον αδιάκοπο (χωρίς «γιορτή και σχόλη») καθημερινό μόχθο των κτηνοτρόφων, τις μικρές αλλά ζωτικής χρησιμότητας ενισχύσεις της Ε.Ε. (βλ. παρακάτω) και την προτίμηση ισχυρού τμήματος των καταναλωτών στις οργανοληπτικές ιδιότητες των ελληνικών προϊόντων ζωικής προέλευσης. Μάλιστα οι τελευταίες απογραφές δείχνουν ακόμη και σημεία ανάκαμψης.

Σύμφωνα με τη δειγματοληπτική έρευνα στο σύνολο της χώρας (ΕΣΥΕ 1999), στο διάστημα 1991-1999 υπάρχει μείωση του ζωικού κεφαλαίου κατά 10,3% στα πρόβατα και 7,8% στις αίγες και αντίστοιχη μείωση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων κατά 19% και 43%. Όμως αυτή η εξέλιξη δεν είναι κατ' ανάγκην αρνητική, καθώς επηρεάζεται από την εσωτερική αναδιάρθρωση και τον εκσυγχρονισμό του κλάδου ώστε να αντιμετωπίσει τις εξωθεν προερχόμενες προκλήσεις: την περαιτέρω επέκταση του δικτύου διανομής των μεγάλων γαλακτοκομικών βιομηχανιών και τη μη καταβολή προμολόγησης επιλέξιμων προβατίνων και αιγών σε εκμεταλλεύσεις που διατηρούν λιγότερα από 10 ζώα. Έτσι εξηγείται ότι στα πρόβατα, ενώ όλες οι κατηγορίες εκμεταλλεύσεων παρουσιάζ-

9. Η Ενδιάμεση Αναθεώρηση κινείται προς τρεις, απ' ό,τι φαίνεται μέχρι στιγμής, κατευθύνσεις. Η πρώτη αφορά στην προαναφερθείσα «αποσύνδεση», η οποία αποτελεί θεσμική έκφραση της τάσης αποδυνάμωσης της εντατικής, επιδοτούμενης γεωργίας και κτηνοτροφίας· η δεύτερη στην επιτάχυνση της ενσωμάτωσης της περιβαλλοντικής συνιστώσας σε κάθε πολιτική του αγροτικού χώρου, ο οποίος, χάρις και σε άλλες αποτελεσματικές, όπως αποδείχθηκε, κοινοτικές πρωτοβουλίες/πολιτικές (π.χ. τα προγράμματα LEADER, την περιφερειακή πολιτική κ.τ.λ.), ατονιά χαρακτηριστικά πολυλειτουργικού τομέα· η τρίτη στη μείωση της υπερβολικής ανισότητας μεταξύ των χρηματοδοτήσεων στήριξης των ΚΟΑ και του «δευτέρου πυλώνα της ΚΑΠ», δηλαδή της αγροτικής ανάπτυξης. Συνοπτικά, επιχειρείται η περαιτέρω εμβάθυνση των αναθεωρήσεων των ετών 1992 και 1999.

10. Η «πολυλειτουργικότητα» (multi-functionality) αναφέρεται σε δραστηριότητες, σε αντίθεση με την «αιεριστικότητα» (sustainability), η οποία αναφέρεται στη διαχείριση των πόρων. Οι πλέον συχνά αναφερόμενες δραστηριότητες είναι η προστασία και διαχείριση του περιβάλλοντος και η προσθήκη της βιωσιμότητας των αγροτικών περιοχών. Η τελευταία μπορεί να επιτευχθεί είτε με την αύξηση του αγροτικού εισοδήματος, μέσω της αύξησης της προστιθέμενης αξίας της πρωτογενούς παραγωγής, νέων τεχνικών εμπορίας κ.ά., είτε μέσω του ολοκληρωμένου και πολυτομεακού χαρακτήρα προσεγγίσεων της αγροτικής ανάπτυξης, η οποία δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας στους αγρότες μερικής απασχόλησης. Νέες ευκαιρίες απασχόλησης είναι δυνατόν να προκύψουν από τη στροφή σε παραγωγικές μεθόδους εντάσεως εργασίας, όπως είναι η βιολογική γεωργία και κτηνοτροφία, ή από την παροχή υπηρεσιών σε μη συνδεδεμένες με την παραγωγή τροφής δράσεις, όπως είναι ο αγροτουρισμός.

11. Σύμφωνα με τον ορισμό της Ε.Ε., ως αγροτικές περιοχές ορίζονται όσες έχουν πληθυσμιακή πυκνότητα κάτω από 100 κατοίκους ανά τ.χ.

12. Με την ένταξη των «νέων χωρών» στην Ε.Ε. ο αριθμός των καταναλωτών της ευρωπαϊκής αγοράς θα αυξηθεί κατά 100 εκατομμύρια, αλλά αντίστοιχα η αγοραστική δύναμή τους θα είναι στο 1/3 εκείνης των καταναλωτών της Ε.Ε. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις της Ε.Ε. θα αυξηθούν κατά 600 εκατ. στρέμματα και θα αγγίξουν έτσι τα 2 δισ. στρέμματα. Ακόμα, πάνω από το 22% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των χωρών αυτών, περίπου 9,5 εκατ., απασχολούνται στη γεωργία, σε σχέση με τα 8,2 εκατ. στην Ε.Ε. Ωστόσο τα προϊόντα των «νέων χωρών» δεν ανταγωνίζονται τα ελληνικά, εκτός από τα αγροπρόβατα και τον καπνό.

13. Στη μεσογειακή Ευρώπη πρόκειται για αγροτικές περιοχές με έντονα φαινόμενα περιθωριοποίησης. Από τη Ελλάδα μέχρι την Πορτογαλία καταλαμβάνουν 56 ε-

κατ. εκτάρια περιοχών ορεινών, ημιορεινών και άγονης πεδιάδας, αποτελούν ενδιαίτημα 27 εκατ. κατοίκων, δηλαδή του 25% και 8% αντιστοίχως της ευρωπαϊκής επικράτειας και πληθυσμού. Εκεί, στο ένα τέταρτο της συνολικής αγροτικής γης της Ε.Ε., επιβιώνουν 2 εκατ. εκμεταλλεύσεις (βλ. Bazin & Roux 1995, σ. 335-347).

14. Στην Ελλάδα το σύνολο των «ορεινών και μειονεκτικών περιοχών», όπως έχει αποκληθεί ότι στην Ένωση εννοείται ως «λιγότερο ευνοημένες περιοχές», καταλαμβάνει 5,28 εκατ. εκτάρια ή 82% της ΧΓΕ, εκ των οποίων 61% βρίσκονται σε ορεινές περιοχές, 15% σε άγονες περιοχές και 6% σε περιοχές ειδικών προβλημάτων.

15. Θα απαιτήσει ιδιαίτερες προσπάθειες, τόσο στο θεσμικό όσο και στο τεχνικό επίπεδο, η εφαρμογή του Κανονισμού της Βιολογικής Κτηνοτροφίας 1804/1999, ο οποίος εκδόθηκε υπό την πίεση της κρίσης των «τρελών αγελάδων» (βλ. σχετικά Ζωϊόπουλος & Παπαθεοδώρου 2000). Παρ' όλα αυτά, η πρώτη –θεωρητική– εκτίμηση του οικονομικού αποτελέσματος από τη μετατροπή ομάδας αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στην ορεινή Μεσογεία δείχνει ότι οι προηγούμενες οικονομικά βιώσιμες και εν δυνάμει οικονομικά βιώσιμες συμβατικές εκμεταλλεύσεις μπορούν να αυξήσουν το εισόδημά τους από τη μετατροπή τους σε βιολογικές (βλ. σχετικά Καρανικολάς κ.ά. 2002).

16. Παπαθεοδώρου & Νικολάου 2002, σ. 15-21.

17. Στην περίπτωση της κοινότητας Μαυρολιθαρίου, για παράδειγμα, η επιλυση του ιδιοκτησιακού ζητήματος επιτεύχθηκε με τη συνδρομή των ισχυρών κοινωνικών δεσμών μεταξύ μονίμων κατοίκων και των συγγενών τους μεταναστών. Έκφραση αυτών των σχέσεων υπήρξε ένας σύλλογος των απανταχού Μαυρολιθαριτών, ο οποίος πρωτοστάτησε στην απόφαση του Κοινοτικού Συμβουλίου για την παραχώρηση στους ντόπιους κτηνοτρόφους του δικαιώματος βόσκησης στις σχολάζουσες ιδιόκτητες γαίες και τους κοινοτικής ιδιοκτησίας βοσκοτόπους (βλ. σχετικά Θεοχαρόπουλος 1992, σ. 227-236).

18. Πρόκειται για θέμα-κλειδί στην ανάπτυξη των εκτατικών συστημάτων και της βιολογικής κτηνοτροφίας. Βλ. σχετικά το συστηματικό έργο του Ε. Ρογδάκη (2002).

19. Σύμφωνα με μελέτη στις χώρες Ιταλία, Πολωνία, Ουγγαρία, Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία, Ιρλανδία, Πορτογαλία, Ελλάδα και Ισπανία, τα αγροτικά συστήματα HNCV καταλαμβάνουν 56.424.000 εκτάρια (βλ. σχετικά Bignal & McCracken 1996, σ. 26-42).

20. Η μελέτη 19 περιπτώσεων έδειξε ότι η «αντίσταση» μόλις αρχίζει στην Ελλάδα και την Πορτογαλία, ενώ, αντίθετα, στη Γαλλία και την Ιταλία, τις πλούσιες χώρες της Νότιας Ευρώπης, η τοπική ανάπτυξη έχει ριζώσει σθεναρότερα στις μεσογειακές ζώνες. Η Ισπανία βρίσκεται σε μια μέση κατάσταση (βλ. Bazin & Roux 1995).

ζουν ποσοστιαία μείωση, η κατηγορία 500 ζώα και άνω είναι θετική (6,89%). Επίσης, καταγράφεται σε όλες τις κατηγορίες αύξηση του συνολικού αριθμού των ζώων (μεγαλύτερη στην κατηγορία 200-499). Στον αριθμό των αιγοτροφικών εκμεταλλεύσεων θετική (μικρή) αύξηση καταγράφεται μόνο στις κατηγορίες 10-49 και 100-499. Μάλιστα στη δεύτερη κατηγορία εκμεταλλεύσεων παρατηρείται το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης του συνολικού πληθυσμού ζώων (57,08%), ενώ σε όλες τις κατηγορίες μεγέθους ο αριθμός μεταβολής είναι θετικός.¹⁶

Με γεωπονικά κριτήρια ωστόσο, οι σημερινές υποδομές και οι λεγόμενες «διαρθρώσεις» της ελληνικής κτηνοτροφίας παραμένουν, εκτός ορισμένων εκσυγχρονισμένων θυλάκων, ανεπαρκείς και απαρχαιωμένες. Οι βοσκοτόποι είναι υποβαθμισμένοι (λόγω υπερ- ή υποβόσκησης, πυρκαγιών, διάβρωσης, καταπατήσεων, αυθαίρετης δόμησης κ.τ.λ.), ενώ το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς δεν ευνοεί την ορθολογική τους διαχείριση. Επίσης, το γενετικό κεφάλαιο παραμένει αβελτίωτο και ορισμένες εγχώριες αμιγείς φυλές απειλούνται από διάβρωση και εξαφάνιση, η διατροφή είναι ερασιτεχνική, τα τυροκομεία πρωτόγονου εξοπλισμού και ανθυγιεινά. Απαιτούνται συνεπώς επείγουσες θεσμικές ρυθμίσεις και συστηματικές πολύχρονες επιστημονικές-τεχνικές επεμβάσεις σε πολλά συγχρόνως επίπεδα: ορθολογικής διαχείρισης των βοσκοτόπων,¹⁷ ισόρροπης, υγιεινής και ασφαλούς διατροφής των ζώων, γενετικής βελτίωσης και διάσωσης των αυτοχθόνων φυλών,¹⁸ εκπαίδευσης των κτηνοτρόφων και εκσυγχρονισμού των τυροκομείων και σφαγείων.

Τέλος, αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, το γεγονός ότι η αιγοπροβατοτροφία βρίσκεται κυρίως σε ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, εντός φυσικών τοπίων υψηλής οικολογικής και αισθητικής αξίας (αποκαλούνται High Nature Conservation Value Farmland), αποτελεί πρόσθετο πλεονέκτημα υλοποίησης του προωθούμενου από την Ένωση προτύπου της «πολυλειτουργικής γεωργίας και κτηνοτροφίας».¹⁹ Αυτή είναι η συγκεκριμένη εκδοχή προώθησης της βιώσιμης ανάπτυξης και της ενσωμάτωσης της περιβαλλοντικής συνιστώσας στον αγροτικό τομέα, υπό τις επικρατούσες τάσεις της διεθνούς οικονομικής και πολιτικής συγκυρίας.

3.2. Επιτόπιες έρευνες στην Ελλάδα: «αντιστάσεις στην περιθωριοποίηση»

Σε όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με το θέμα τα παραπάνω ίσως ηχούν υπερβολικά αισιόδοξα. Όμως για τους ερευνητές των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών τα επιτυχή παραδείγματα εντός και εκτός Ελλάδας είναι υπαρκτά και συνεχώς πολλαπλασιάζονται. Ορισμένοι μάλιστα μιλούν, έχοντας μελετήσει περιοχές της μεσογειακής Ευρώπης, ακόμη και για την ύπαρξη «αντίστασης στην περιθωριοποίηση».²⁰ Εντελώς ενδεικτικά θα παραθέσω ορισμένα εξ αυτών, από πρόσφατες έρευνες στον ελληνικό χώρο. Ας θυμηθούμε και πάλι το κείμενο του Sivignon: «Στην κοινότητα Ανάβρων (περιοχή του Αλμυρού, στα όρια του Ν. Φθιώτιδας)», γράφει, «μια εκατοσταριά κτηνοτρόφοι εκτρέφουν περίπου 6.000 βόδια, 13.000 αιγοπρόβατα και 8.000 χοίρους. Το χωριό Ανάβρα βρίσκεται στα 800 μ., ενώ τα βοσκοτόπια του εκτείνονται από τα 400 μ. ως τα 1.726 μ. (υψόμετρο της κορυφής της Όθρυς). Οι Αναβρωίτες έχουν εγκαταλείψει το νομαδικό τρόπο ζωής από το 1960. Οι κτηνοτρόφοι είναι νέοι. Το κρέας της Ανάβρας είναι φημισμένο σε όλη τη Θεσσαλία, κυρίως το μοσχαρίσιο και το χοιρινό. Η παραγωγή είναι μαζική. Το χειμώνα οι κτηνοτρόφοι βάζουν τα βόδια σε στάβλους και τα ταΐζουν με συμπληρώματα δημητριακών που έχουν καλ-

λιεργήσει οι ίδιοι στην κοντινή κοιλάδα της Ξυνιάδας. Μπορεί τα συγκεκριμένα βόδια να είναι πιο αδύνατα ή λεπτά από τα εισαγόμενα, αλλά το κρέας τους είναι πιο νόστιμο. Η έγνοια του προέδρου της κοινότητας είναι να εξασφαλίσει στο κρέας μια ονομασία προέλευσης. Αυτό το παράδειγμα είναι ένα μήνυμα αισιοδοξίας. Επιτόπιες έρευνες απέδειξαν ότι σε αρκετές περιοχές της Ελλάδας εμφανίζονται παρόμοια μεμονωμένα παραδείγματα δυναμισμού, βασισμένα στην ιδιωτική πρωτοβουλία επιχειρηματιών και στην παρουσία των νέων» (Sivignon, ό.π., σ. 26-31, και Καραλή, *Γεωγραφίες* 4, 2003, σ. 123-129).

Στα ίδια εν πολλοίς συμπεράσματα έχουμε καταλήξει και εμείς, μια ερευνητική ομάδα του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών η οποία, τα τελευταία πέντε χρόνια και με αφετηρία τις κυριότερες βάσεις δεδομένων της EUROSTAT (FADN, FSS, REGIO) για την ευρωπαϊκή γεωργία, αναζητά και αξιολογεί (στα πλαίσια του Προγράμματος ELPEN²¹) οικονομικά, κοινωνικά, τεχνικά και περιβαλλοντικά στοιχεία, με στόχο την πρόταση ενός συστήματος υποστήριξης αποφάσεων για την κτηνοτροφική πολιτική της Ε.Ε. Παρότι η έρευνα συνεχίζεται, ορισμένα πρώτα συμπεράσματα, συναφή με όσα προηγήθηκαν, είναι ανακοινώσιμα. Το πρώτο συνδέεται με τη διαπίστωση της έντονης πολυμορφίας των συστημάτων παραγωγής της ελληνικής κτηνοτροφίας. Ξεκινώντας από την τεχνική περιγραφή και ανάλυση των επικρατέστερων συστημάτων εκτροφής, διαπιστώθηκαν διαφοροποιήσεις τόσο μεταξύ γειτονικών κοινοτήτων όσο και μέσα στις ίδιες τις κοινότητες. Μία από τις περιοχές μελέτης ήταν η δυτική Ευρυτανία, ανατολικά του ποταμού Αγραφιώτη, και περιλάμβανε τέσσερις γειτονικές ορεινές κοινότητες. Στην υψομετρική ζώνη των 400-600 μ. και σχεδόν σε ίση απόσταση από το Καρπενήσι βρίσκονται: το Λιθοχώρι (90 χμ.), η Πρασσιά (102 χμ.), η Βαλαώρα (82 χμ.) και τα Τοπόλιανα (89 χμ.). Σε κάθε μία επικρατούν, σε ποικίλους συνδυασμούς, τα εξής συστήματα εκτροφής: το ποιμενικό, ενδο(κοινοτικά)-μετακινούμενο (intra-transhumant), το δια(κοινοτικά)-μετακινούμενο (inter-transhumant), το αιγοπροβατοτροφικό και το αγελαδοτροφικό. Αν αυτές οι πρακτικές εκτροφής συνδυαστούν με τα ιστορικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά ευρήματα της έρευνας πεδίου, προκύπτει, ως απάντηση των κοινοτήτων σε τοπικές και υπερτοπικές «προκλήσεις», ακριβώς ό,τι συναντούν ο Σ. Δαμιανάκος και οι συνεργάτες του στην Ήπειρο: μια τυπολογία περισσότερου, λιγότερου ή καθόλου επιτυχών επιβιωτικών στρατηγικών. Στην «υψηλή ζώνη» αξιοποιούμενων βοσκοτόπων και εκτροφής των ζώων (800-2000 μ.) το Λιθοχώρι δεν απέφυγε την κατάσταση δημογραφικής και παραγωγικής παρακμής· στην Πρασσιά, αντίθετα, αναβιώνουν και ενισχύονται οι παραδοσιακές αιγοπροβατοτροφικές εκτροφές με δημογραφική σταθεροποίηση. Στη «χαμηλή ζώνη» (400-600 μ.), στη Βαλαώρα, παρότι συνεχίζεται η δημογραφική μείωση, ο πληθυσμός των κτηνοτρόφων και των εκμεταλλεύσεων έχει σταθεροποιηθεί με εντεινόμενη εξειδίκευση στην αγελαδοτροφία και αύξηση του αριθμού των αιγών. Τέλος, στα Τοπόλιανα επικρατεί το χωρικό ή ποιμενικό σύστημα. Εδώ ο πληθυσμός έχει σταθεροποιηθεί, αν και οι κτηνοτρόφοι μειώνονται ενώ οι υπόλοιποι αγρότες στρέφονται στη φυτική παραγωγή, αναλαμβάνοντας οι ίδιοι την προώθηση των προϊόντων τους στις τοπικές αγορές της περιφέρειας, με συνέπεια η κοινότητα να χάνει τον παραδοσιακό «κτηνοτροφικό» της χαρακτήρα. Συνεπώς, ακόμη και σε μια (περι)ορισμένη έκταση διαπιστώθηκαν ποικιλία και διαφορετικός βαθμός επιτυχούς προσαρμογής της ορεινής κτηνοτροφίας. Συγκεκριμένα διακρίθηκαν τέσσερα τουλάχιστον επίπεδα παραγωγής διαφορών: α) μεταξύ «υψηλών» και «χαμηλών» ζωνών, β) εντός των «υψηλών» και «χαμη-

21. Σχετικά με το πρόγραμμα European Livestock Policy Evaluation Network, βλ. Δημόπουλος κ.ά. 2002, σ. 24-45.

Βορειοανατολικό τμήμα πεδιάδας της Δράμας. Στους πρόποδες του όρους Χιονοβούνι (1.020 μ.), η κτηνοτροφική κοινότητα Πλατανιά μόλις διακρίνεται (κάτω δεξιά). Καλλιεργήσιμη έκταση 7.200 ξηρικά στρέμματα, μεταξύ 300 και 420 μ. Οι βοσκότοποι, 34.700 στρέμματα μεταξύ 420 και 1020 μ., ανήκουν στην κοινότητα.

Ομβροδεξαμενή στο όρος Χιονοβούνι για τους κτηνοτρόφους της Κοινότητας Πλατανιάς, Δήμος Νικηφόρου, Νομός Δράμας.

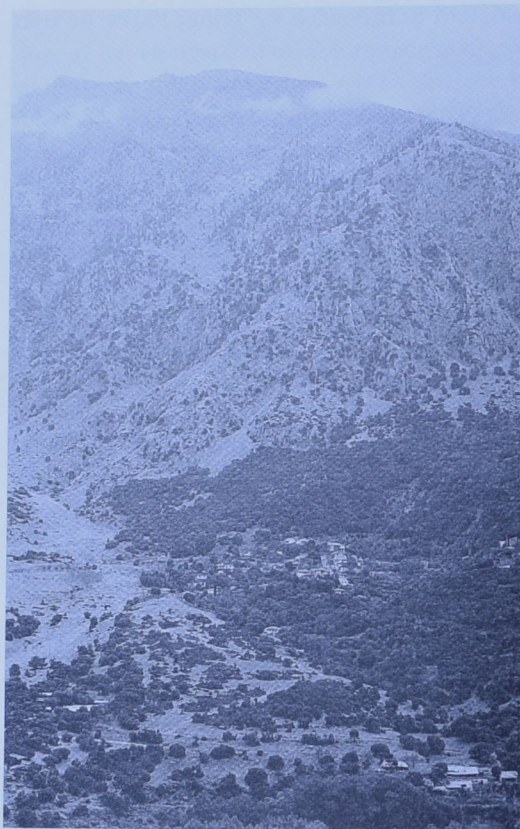
λών» ζωνών, γ) στον προσανατολισμό και την ειδίκευση της παραγωγής, και δ) στην αναπτυξιακή δυναμική (Thanopoulos et al. 1999, σ. 73-87). Το συμπέρασμα είναι ότι, τουλάχιστον για την ορεινή Ελλάδα, η αναπτυξιακή πολιτική του κράτους οφείλει να διαθέτει διακριτική ικανότητα, ευελιξία και ευαισθησία ανάλογες με την πολυτυπία των παραγωγικών συστημάτων και την ιδιαιτερότητα των τοπικών κοινωνιών που τα στηρίζουν.

Το δεύτερο συμπέρασμα προέκυψε σε άλλο στάδιο του προγράμματος, συγκεκριμένα κατά την προ-έρευνα για την κατάρτιση ενός αναλυτικού ερωτηματολογίου που στη συνέχεια απευθύνουμε σε δείγμα κτηνοτροφικών «εκμεταλλεύσεων αναφοράς» (reference farms), οι οποίες θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικές μιας τυπολογίας όλων των εκτροφών ζώων βόσκησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η

τελευταία καταρτίστηκε στατιστικά, από τα δεδομένα της βάσης FADN, με τρία κριτήρια: την ένταση της εκτροφής, το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων και τη χρήση της (βοσκήσιμης) έκτασης. Με τη μέθοδο των ημιδομημένων συνεντεύξεων επισκεφθήκαμε (Ιούνιος-Νοέμβριος 2002) εκμεταλλεύσεις στην ορεινή Κορινθία (οροπέδιο Φενεού), στο Ν. Φωκίδας (ανατολικά Βαρδουσία), στο Ν. Δράμας (Βούλακας, υπό το Χιονοδρομικό Κέντρο Φαλακρού και Πλατανιά, στους πρόποδες του όρους Χιονοβούνι). Παντού, παρά την αρχική δυσοίωση εκτίμησης, διαπιστώθηκε η μόλις –είναι αλήθεια– διακρινόμενη τοπική δυναμική επιβίωσης. Δηλαδή σχετικά μικρής ηλικίας κτηνοτρόφοι οι οποίοι, με τη βοήθεια των μελών της οικογενείας τους και ενός συνήθως μισθωτού εργάτη-οικονομικού μετανάστη, ασκούν εκτατική κτηνοτροφία, συχνά παράγουν και εμπορεύονται οι ίδιοι στην τοπική-περιφερειακή αγορά προϊόντα μεταποίησης, όπως τυριά (κυρίως φέτα) και είδη κρέατος, ενώ ορισμένοι έχουν προχωρήσει στην παροχή και αγροτουριστικών υπηρεσιών. Το παράδειγμα του κτηνοτρόφου Γ. Χ. (R.F. code 480.11.02.01) στην Κοινότητα Κονιάκος του Ν. Φωκίδας είναι χαρακτηριστικό.

Ο Κονιάκος απέχει 17 χμ. από το Λιδωρίκι και βρίσκεται σε υψόμετρο 850 μ., σε μεγάλης κλίσης πλαγιά των ανατολικών Βαρδουσίων. Οι βοσκότοποι καταλαμβάνουν 22.500 στρέμματα μεταξύ του ποταμού Μόρνου (550 μ.) και της αλπικής βλάστησης (2.300 μ.). Τα καλλιεργούμενα εδάφη καταλαμβάνουν 1.700 στρέμματα. Η κτηνοτροφία αξιοποιεί περίπου 13.300 στρέμματα των ορεινών βοσκοτόπων. Εξ αυτών ανήκουν στην κοινότητα 9.200 στρέμματα, τα υπόλοιπα στην αλπική ζώνη είναι ιδιόκτητα και χρησιμοποιούνται για τη θερινή βόσκηση. Αυτούς τους διαθέσιμους βοσκότοπους αξιοποιεί η τοπική αγρο-προβατοτροφία όλο το χρόνο, ενώ από τον Απρίλιο μέχρι τον Οκτώβριο «φιλοξενούνται» ευάριθμες νομαδικές εκτροφές. Την τελευταία δεκαετία επιβίωσαν τα μισά αγροτικά νοικοκυριά της κοινότητας, οι αίγες από 1756 έχουν μείνει 344, ενώ τα πρόβατα έχουν αυξηθεί από 320 σε 486. Από τις νομαδικές εκτροφές έχουν διασωθεί μόνο 5. Οι επίσημες απογραφές εμφανίζουν αύξηση πληθυσμού τις τρεις τελευταίες δεκαετίες (από 103 σε 273 κατοίκους). Στην πραγματικότητα, στον Κονιάκο διαμένουν μόνιμα 60 κάτοικοι, οι περισσότεροι άνω των 65 ετών. Εκ πρώτης όψεως, μια εικόνα παρακμής και εγκατάλειψης. Και όμως, η περίπτωση του κτηνοτρόφου Γ. Χ. σηματοδοτεί μια άλλη πραγματικότητα και, κυρίως, μια άλλη προοπτική για την περιοχή.

Ο Γ. Χ. λοιπόν είναι 40 ετών, έχει συνομήλικη σύζυγο και 5 μικρά παιδιά. Ασκεί εκτατική αιγο-προβατοτροφία. Δεν έχει παρά 30 στρέμματα ιδιόκτητα, εκτρέφει 150 πρόβατα και 100 αίγες, που διαμένουν τους περισσότερους μήνες στους κοινοτικούς βοσκότοπους, διαθέτει 1 αγελάδα και 100 κότες «για τα παιδιά». Ένα ποσοστό της παραγωγής του αυτοκαταναλώνεται, το υπόλοιπο διατίθεται στην αγορά. Τα εξαιρετικής ποιότητας κρέατα και λευκό τυρί, δικής του παραγωγής, διατίθενται σε πελάτες των γύρω χωριών, καθώς και στην ταβέρνα-καφενείο της πλατείας (η οποία το καλοκαίρι «γεμίζει κάθε βράδυ») που διατηρεί. Η κοπριά της μονάδας διατίθεται στα περίχωρα του Λιδωρικίου. Το γεωργικό εισόδημα συμπληρώνεται από τα έσοδα του ξενώνα τριών δωματίων που έκτισε πέφρσι, επίσης της ταβέρνας, που λειτουργεί και σαν mini-market. Από την επεξεργασία των δεδομένων της συνέντευξης προκύπτει ότι το «αγροτικό σύστημα» του Γ. Χ. είναι σταθερό και ισορροπημένο. Το οικογενειακό εισόδημα αντλείται από αγροτικές και εξωαγροτικές πηγές, υπάρχει προοπτική διαδόχου του στην εκμετάλλευση (ήδη ο μεγάλος γιος, 13 ετών, βοηθάει με ιδιαίτερη προθυμία τους γονείς του στη μονάδα και στο καφενείο), και ο ίδιος

Θέα από την Κοινότητα Κονιάκου (850 μ.) στα ανατολικά Βαρδούσια, προς τις κοινότητες Λευκαδίτι και Συκιά, στις υπώρειες της Γκιώνας. Μεταξύ του ποταμού Μόρνου (550 μ.) και της κορυφής του βουνού (2.300 μ.) βρίσκονται 14.300 στρέμματα βοσκοτόπων, εκ των οποίων τα 9.200 ανήκουν στην κοινότητα. Εκτός των ντόπιων αιγοπροβάτων βόσκουν εκεί και τα πέντε εναπομείναντα νομαδικά κοπάδια μεταξύ Απριλίου και Οκτωβρίου.

22. Η βασική πρωμοδότηση των παραγωγών προβαίου και αιγείου κρέατος βάσει της προηγούμενης ΚΟΑ, που ίσχυε μέχρι και την εμπορική περίοδο 2001, καταβαλλόταν ως αντιστάθμισμα απώλειας εισοδήματος στη διάρκεια κάθε εμπορικής περιόδου. Από το 2002, βάσει της αναθεωρημένης ΚΟΑ του προβαίου και αιγείου κρέατος, η βασική πρωμοδότηση καθίσταται πλέον σταθερή και ανέρχεται σε 21 ευρώ ανά επιλέξιμο ζώο για τους παραγωγούς βαριών αρνιών και 16,8 ευρώ ανά επιλέξιμο ζώο (80%) για τους παραγωγούς ελαφρών αρνιών και τους αιγοτρόφους, όπου ανήκει το 95% περίπου των παραγωγών της χώρας μας. Επιπλέον της βασικής πρωμοδότησης, στους παραγωγούς των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών της χώρας μας (85% του συνόλου) καταβάλλεται και η συμπληρωματική πρωμοδότηση που από το έτος 2002 ανέρχεται σε 7 ευρώ ανά επιλέξιμο ζώο για όλους τους παραγωγούς (βαριών και ελαφρών αρνιών). Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη, οι επιδοτήσεις συμβάλλουν περίπου κατά 50% στη διαμόρφωση του γεωργικού οικογενειακού εισοδήματος των αιγοπροβατοτρόφων (βλ. σχετικά Ζιωγάνας κ.ά. 2001, σ. 55).

23. Βλ. κείμενα, χάρτες και φωτογραφίες της περιοχής στο Μανουσάκης & Αδαμακόπουλος (2000).

δεν εξαρτά τη σημερινή του κατάσταση ή μια διευρυμένη εξέλιξη της, αύριο, από τις κρατικές ενισχύσεις που μέχρι τώρα εισπράττει. «Ακόμα και αν κοπούν εντελώς οι επιδοτήσεις»,²² μας δηλώνει, «δεν πρόκειται να σταματήσω την κτηνοτροφία, μάλλον θα μεγαλώσω τη μονάδα». Μόνο πρόβλημα –κατά τη σύζυγό του– η μόρφωση των παιδιών, όταν αργότερα πάνε στο Λύκειο και, αναγκαστικά, θα «φτιάξουμε δύο σπίτια, θα χωρίσει η οικογένεια». Ας σημειωθεί ότι ο ξενώνας, στο κόστος κατασκευής του οποίου, ως αγρο-τουριστικής επένδυσης (διαρθρωτικός Κανονισμός 950/97), συνέβαλε κατά περίπου 50% η Διεύθυνση Γεωργίας Φωκίδας, έχει, όπως ο ίδιος αιτιολογεί την πρωτοβουλία του, προνομιακή θέα, προς την έναντι κείμενη ορθοπλαγιά της Γκιώνας, ενός βράχινου μετώπου με ύψος 1000 μ. Το πρώτο κάθετο τμήμα αυτής της ορθοπλαγιάς είναι η φημισμένη στους ορειβατικούς κύκλους Πλάκα της Συκιάς, πεδίο ελξης και κατοχύρωσης της αναρριχητικής ικανότητας Ελλήνων και ξένων ορειβατών. Η μικρή Συκιά, έδρα των βοσκών που ανεβοκατεβαίνουν από τις όχθες του Μόρνου μέχρι τα λιβάδια του Λαζορέματος, έχει ήδη αρχίσει να μετατρέπεται σε πολυσύχναστο κέντρο ορεινού αθλητισμού.²³

Δεν μπορώ να φανταστώ καλύτερο παράδειγμα της προωθούμενης από την Ε.Ε. «πολυλειτουργικότητας» από την περίπτωση αυτού του «πολυδραστήριου» κτηνοτρόφου στον ορεινό Κονιάκο. Καθώς, όπως επιβεβαιώνουν και οι συνεντεύξεις από τις άλλες ορεινές περιοχές που επισκεφθήκαμε, δεν αποτελεί εξαίρεση, η εφαρμογή της νέας ΚΑΠ απευθύνεται σε υπαρκτές δυνάμεις και δυνατότητες του «κόσμου των βουνών». Αρκεί αυτοί οι πυρήνες «αντίστασης στην

περιθωριοποίηση» να ενισχυθούν από την κεντρική και την περιφερειακή διοίκηση, όχι μόνο οικονομικά αλλά, κυρίως, ως προς τη συγκρότηση δικτύων των φορέων που οφείλουν να συνεργάζονται σε ένα πολυτομεακό πρότυπο ανάπτυξης της ορεινής υπαίθρου. Τα γνωστά και θεωρούμενα ως επιτυχή, από την άποψη της προσέλκυσης τουριστών, παραδείγματα, όπως αυτό των 14 κοινοτήτων της περιοχής Λίμνης Πλαστήρα, στα Άγραφα (τμήμα της μεζονος Πίνδου),²⁴ πρέπει να μελετηθούν συστηματικά, ειδικότερα οι καθυστερήσεις που σημειώνονται στη διασύνδεση της προτεινόμενης, μέσω του «Συμφώνου Ποιότητας», προώθησης της τοπικής γαστρονομίας με τα παραγόμενα στην περιοχή αγροτικά προϊόντα (Koutsouris 2002, σ. 71-93). Αντίθετα, στο Μαυρολιθάρι Φωκίδας λειτουργεί επί χρόνια με ιδιαίτερη επιτυχία «άτυπη» τοπική αγορά υψηλής ποιότητας και τιμής ντόπιων ζωοκομικών προϊόντων.²⁵

Όσοι αυτοί οι έστω σημειακές αλλά σημαντικές εξελίξεις πιθανώς θα έμεναν μετέωρες, τουλάχιστον όσον αφορά στην πρωτογενή παραγωγή και ειδικότερα στην κτηνοτροφία, αν ένας τρίτος παράγων συνέργειας της τοπικής δυναμικής επιβίωσης δεν έπεφτε κυριολεκτικά από τον ουρανό, ως από μηχανής θεός, για να προσφέρει τον ελλείποντα κρίκο, τα «σκληραγωγημένα χέρια» και την «επιθυμία για προκοπή» που έλειπαν από τα γερασμένα και απογοητευμένα κτηνοτροφικά νοικοκυριά.

4. Μετανάστες: ο «από πολιτικής θεός» της ορεινής εκτατικής κτηνοτροφίας

Αλλά είναι τος και καλός. Από παιδί σφάζει. Το ξεμάτωμα και το γδάρισμα που κάνει τούτος ο αντίχριστος, άλλος δεν το κάνει.

Έρθαν αυτοί οι βρικολάκοι, λέει ο Σιόλης, να μας πάρουν την χασιά από το στόμα. Δυο-τρεις ήμασταν σ' όλη τη Μουργκάνια που σφάζαμαν Λαμπρή και πανηγύρια. Μέχρι Φιλιάτι φτάναμαν. Και λεφτά και το τομάρι παίρναμε. Τώρα τούτοι παίρνουν μονάχα το τομάρι. Κι είναι στα ποδάρια γρήγοροι οι αντίχριστοι. Σφάζουν στον Άγιο Πάντο, για πότε παρουσιάζονται στον Τσαμαντά δεν λέγεται. Εμένα ερχόντανε εδώ ο τομαράς και μου 'παιρνε τα τομάρια. Αυτοί τα στεγνώνουν και τα πηγαίνουν μοναχοί τους στα Γιάννενα, στην πηγή. Και τις ψησταριές στα πανηγύρια αυτοί τις έχουν. Να μου το θυμηθείτε, σε πέντε χρόνια θα μας μπουν στο σβέρο. Αλλά από την άλλη ποιος θα σφάζει; Καλά πο'ρθαν κι αυτοί. Οι μοσχοανθερεμμένοι της Αθήνας στα κοφίδια πρώτοι, αλλά τα βετούλια ούτε να τα ξυγώσουν. Εγώ ξόφλησα πάει, άρχισε να με πιάνει το αίμα... Πάει, εγώ, Μάνθο, ό,τι έσφαξα έσφαξα.

Μιλάνε οι κτηνοτρόφοι Μάνθος Βάβης και Γιώρης Σιόλης για τους Αλβανούς αγρεργάτες. Ο διάλογος γίνεται στο γλέντι μιας παρέας Ελλήνων, Αλβανών και Βορειοηπειρωτών, οι οποίοι χτίζουν το σπίτι ενός μετανάστη σε μια πλαγιά της Μουργκάνας, στα σύνορα Ελλάδας και Αλβανίας. Δεν πρόκειται για υπαρκτά πρόσωπα αλλά για ήρωες του τελευταίου μυθιστορήματος του Σωτήρη Δημητρίου (2002, σ. 134-135). Ο Δημητρίου, βαθύς γνώστης της ανθρωπολογίας και της ντοπιολαλιάς της ελληνοαλβανικής μεθορίου, επιβεβαιώνει αυτό που λίγο-πολύ τείνει να καταστεί κοινός τόπος. Χωρίς τους ξένους εργάτες (έχουν ξεπεράσει ήδη το 15% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, 65% από αυτούς είναι αλβανικής εθνικότητας και ένα σημαντικό ποσοστό έχει εγκατασταθεί σε αγρο-

24. Στα πλαίσια της εφαρμογής από το 1996 του προγράμματος LEADER II στην περιοχή αυτή, θεσπίστηκε δύο χρόνια αργότερα ένα «Σύμφωνο Ποιότητας για τον Τουρισμό», το οποίο μεταξύ άλλων προβλέπει «τη διατήρηση της τοπικής αισθητικής και των καταναλωτικών προτύπων».

25. Εκεί πωλείται το σύνολο της γαλακτοπαραγωγής, ως φέτα, σε τιμή 20% ανώτερη της αγοράς, και το 58% της κρεοπαραγωγής (αμνοερίφια) σε τιμές 25% ανώτερες της αγοράς (βλ. Θεοχαρόπουλος 1995).

τικές περιοχές) θα ήταν δύσκολη, αν όχι αδύνατη, η συνέχιση ορισμένων δραστηριοτήτων εντάσεως εργασίας, όπως η γεωργία, η κτηνοτροφία, η οικοδομή κ.τ.λ. στην ελληνική ύπαιθρο και ιδιαίτερα στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές. Το ζήτημα της επιρροής των δημογραφικών μετακινήσεων (μετανάστευση παλιννόστηση) στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας έχει ήδη απασχολήσει έντονα τις ανθρωπογεωγραφικές και κοινωνιολογικές μελέτες του αγροτικού χώρου, στο βιβλίο μάλιστα του Δαμιανάκου και των συνεργατών του για τα τρία χωριά της Ηλείου ένα ολόκληρο κεφάλαιο (σ. 39-121) αφιερώνεται στις κοινωνικοδημογραφικές εξελίξεις (1958/1961-1986/1989). Όμως η εμπειρική έρευνα της τελευταίας μετακίνησης, από τη βορειοδυτική Βαλκανική προς την Ελλάδα, μόλις τώρα αρχίζει να δίνει αποτελέσματα. Παράδειγμα μία πρόσφατη ερευνητική εργασία σε τρεις περιοχές της χώρας, η οποία είναι πράγματι αποκαλυπτική.

Ο Χ. Κασίμης και οι συνεργάτες του (2002), βασίζόμενοι σε δεδομένα εκτεταμένης έρευνας πεδίου, υποστηρίζουν ότι «στο σύνολο της καταβαλλόμενης στην εκμετάλλευση μη οικογενειακής μισθωτής εργασίας, οι μετανάστες συνεισφέρουν το 90% περίπου και οι Έλληνες το υπόλοιπο 10%. Η μη οικογενειακή εργασία στην ελληνική γεωργία λοιπόν είναι εργασία μεταναστών, ανδρικού φύλου και αλβανικής εθνικότητας». Είναι χαρακτηριστικό ότι στη θεωρούμενη από τους ερευνητές ως ορεινή και μειονεκτική περιοχή Ιωαννίνων (Δήμοι Κόνιτσας και Μαστοροχωρίων) οι Αλβανοί μετανάστες προσφέρουν το 98% των εποχικών ημερομισθίων. Σημαντική επίσης είναι η διαπίστωση ότι «οι δουλειές που καλούνται να κάνουν είναι αυτές που αποφεύγει το ντόπιο εργατικό δυναμικό ή τις οποίες θα έκαναν οι ντόπιοι έναντι υψηλής αμοιβής». Αλλά και όσον αφορά τους ίδιους τους αρχηγούς της αγροτικής εκμετάλλευσης, η απασχόληση των μεταναστών ουσιαστικά οδήγησε σε σημαντική μείωση της εργασίας τους (57% των απαντήσεων) και στην πλήρη σχεδόν αποχώρησή τους από τις βαριές, ανθυγιεινές εργασίες (15%) στην εκμετάλλευση. Τα παραπάνω τους εξασφάλισαν περισσότερο χρόνο για την επίβλεψη της παραγωγής και την εμπορία των προϊόντων τους. Στην περιοχή έρευνας των Ιωαννίνων τονίστηκε ότι η παρουσία των ξένων εργατών επέτρεψε τη διατήρηση μη προσοδοφόρων αγροτικών δραστηριοτήτων. Στα συμπεράσματα οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι «η παρουσία των μεταναστών προσέφερε τη δυνατότητα σε ένα μεγάλο τμήμα των αγροτών να διατηρήσουν τις γεωργικές τους εκμεταλλεύσεις ή ακόμα και να τις επεκτείνουν. Συνέβαλαν ουσιαστικά στην κάλυψη των αναγκών σε εργατικό δυναμικό που προέκυψε κυρίως από τη δημογραφική κατάρρευση της υπαίθρου (περιοχή Ιωαννίνων), την κοινωνική αποστρέφηση προς τη γεωργική εργασία και τη ζωή στην ύπαιθρο (και στις τρεις περιοχές της έρευνας), καθώς και στην αναδιάρθρωση των καλλιεργειών (περιοχές Κορινθίας-Χανίων) και των αγροτικών περιοχών (περιοχές Χανίων-Ιωαννίνων). Ιδιαίτερα στα Χανιά και στα Ιωάννινα, βοήθησαν και την ανάπτυξη άλλων δραστηριοτήτων, όπως, αντιστοίχως, στους τομείς του τουρισμού και των κατασκευών. Η μεγάλη πλειοψηφία των εκμεταλλεύσεων που χρησιμοποιούν εποχική κυρίως εργασία είναι ουσιαστικά μεσαίου μεγέθους». Είναι ενδιαφέρουσα αυτή η σύμπτωση των παρατηρήσεων περί του ρόλου της εργασίας των μεταναστών στην «επέκταση των εκμεταλλεύσεων» και την παρουσία τους στις «μεσαίου μεγέθους» εξ αυτών, με τα προαναφερθέντα συμπεράσματα των διαρθρωτικών ερευνών των αγροπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων της ΕΣΥΕ μεταξύ των ετών 1991-1999. Είναι άλλη μία απόδειξη ότι η διαθεσιμότητα των ξένων εργατών αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό των πιο δυναμικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

Αγελαία βόσκηση δίπλα στο δημόσιο δρόμο, ορεινή περιοχή Δράμας.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, είναι προφανές ότι, ειδικά για τις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, η παρουσία των μεταναστών υπήρξε ο βασικός παράγων επιβίωσης, ακόμα και επέκτασης των μεσαίων εκμεταλλεύσεων, καθώς ανέλαβαν με χαμηλό κόστος ανεπιθύμητες, θεωρούμενες από τους ντόπιους ως «βαριές δουλειές», δίνοντας παράλληλα την ευκαιρία στους αρχηγούς των μονάδων αυτών να ασχοληθούν με θέματα διαχείρισης των εκμεταλλεύσεων και εμπορίας των προϊόντων τους ή και εξωγεωργικής απασχόλησης. Ας σημειωθεί ότι στην περίπτωση της κτηνοτροφίας, ιδιαίτερα στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, δεν υπάρχει για τους ντόπιους αγρότες και τα μέλη των οικογενειών τους πιο «βαριά», με τη διπλή έννοια του σωματικού μόχθου και της κοινωνικής απαξίωσης, εργασία από τη φύλαξη του κοπαδιού και την επίβλεψη της βόσκησης των ζώων. Ελάχιστοι γόννοι αγροτικών οικογενειών θα δέχονταν οικειοθελώς αυτό το επαγγελματικό μέλλον. Οι οικονομικοί μετανάστες ήταν όχι ο από «μηχανής» αλλά ο από «πολιτικής» (λόγω της κατάρρευσης το 1989 του «υπαρκτού σοσιαλισμού») θεός, που έδωσε τη λύση στο διαγραφόμενο αδιέξοδο δεκάδων χιλιάδων κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων. Αποδεικνύοντας τον εκ των ων ουκ άνευ ρόλο του βοσκού στην άσκηση της κτηνοτροφίας.

Χάρis στη διαθεσιμότητα και την ικανότητα αυτού του εξοικειωμένου με τα συναφή καθήκοντα εργατικού δυναμικού, η στρατηγική της ανάπτυξης των εκτατικών εκτροφών στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, μπορεί να εξελιχθεί σε ένα σύγχρονο αγροτικό σύστημα εναρμονισμένο με τη φιλοσοφία της αναθεωρημένης ΚΑΠ. Συμμετέχοντας σε μια από τις πρώτες μελέτες των Αγροτικών Συστημάτων Χαμηλής Έντασης σε εννέα ευρωπαϊκές χώρες (Beaufoy et al. 1994, σ. 59-63), είχα την ευκαιρία να διαπιστώσω την αξία της «ελεγχόμενης βόσκησης» στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές. Η μελέτη εκτιμούσε ως αρνητική την, αντίθετα προς ό,τι συνέβαινε παραδοσιακά, «τάση προς περισσότερο αγελαίες [ranching], ελεύθερας βοσκής εκτροφές».²⁶ Αν η περιβαλλοντικώς επιζήμια υπερβόσκηση σημειώνεται στη δυτική Ιρλανδία, περιοχές της Ουαλίας και της βόρειας Αγγλίας, καθώς και σε μερικά ελληνικά νησιά, άλλες περιοχές υπο-βόσκονται. Αυτό συμβαίνει ειδικά σε ορεινές περιοχές όπου το

26. Η μορφή αυτή χρήσης των βοσκοτόπων έχει ως αποτέλεσμα: α) τη σπατάλη ενέργειας από πλευράς ζώων, β) την αλλοίωση της βοτανικής σύνθεσης του βοσκοτόπου, δεδομένου ότι καταναλώνονται τα περισσότερα επιθυμητά από τα ζώα/φύτα, ενώ τα λιγότερο επιθυμητά και τα ανεπιθύμητα παραμένουν και εντέλει επικρατούν υποβαθμίζοντας το βοσκοτόπο, και γ) τη μικρή παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων ανά μονάδα βοσκομένης επιφάνειας εδάφους (βλ. Ζέρβας κ.ά. 2001, σ. 52).

Προϋπόθεση της «ελεγχόμενης
βόσκησης»: το τσοπανόσκυλο,
και ειδικά οι καθαρόαιμοι
«ελληνικοί ποιμενικοί». Δίνουν
κάθε βράδυ τη μάχη τους
με τους λύκους.
Σιτηρέσιο: λάδι, λίπος,
αραβοσιτάλευρο
στο τσουνάλι.

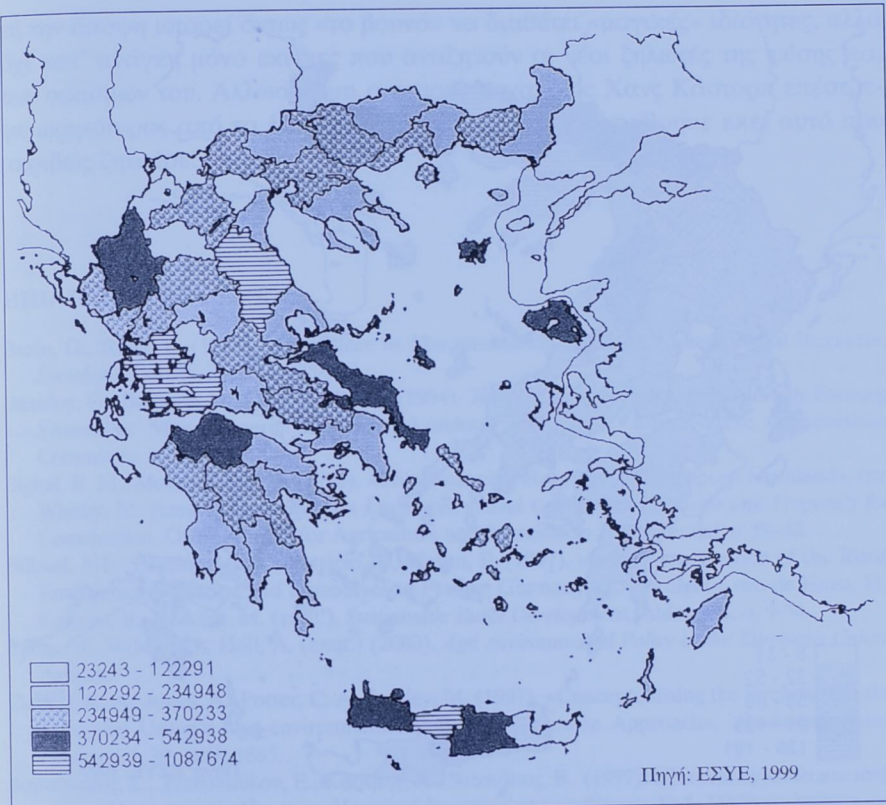

27. Στο ίδιο, σ. 53-54.

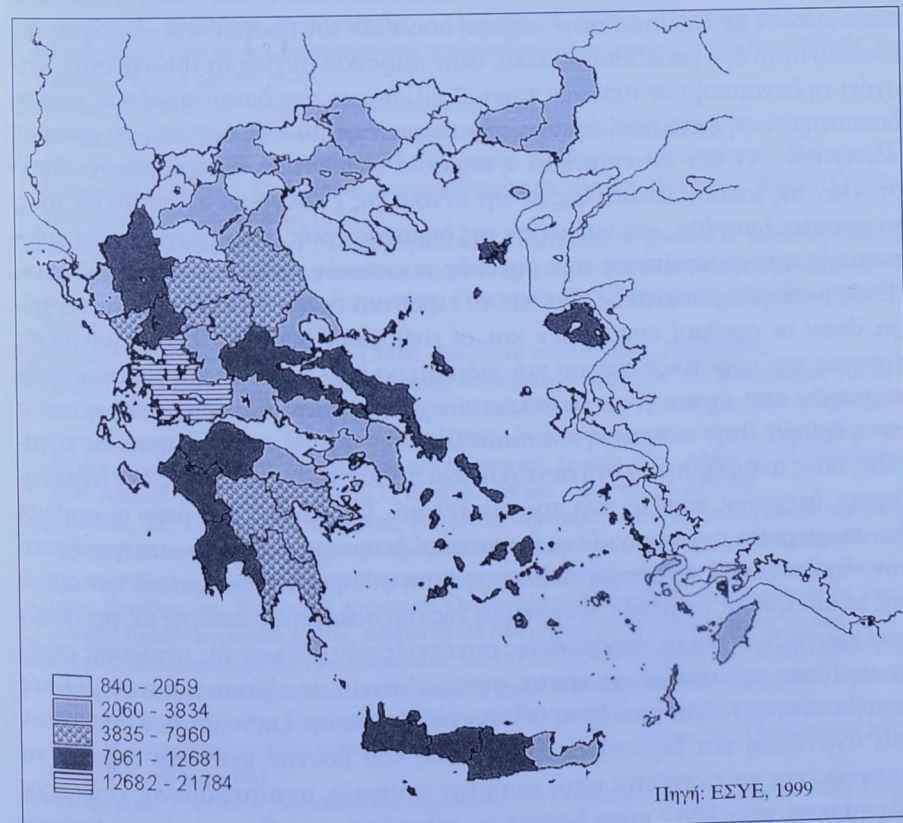
μέγεθος των εκτροφών μειώνεται και η ελεγχόμενη βόσκηση αντικαθίσταται από την ελεύθερη βόσκηση. Ως πολιτική αντιμετώπισης, η μελέτη πρότεινε τη σύνδεση του επιπέδου των αντισταθμιστικών πληρωμών με την προώθηση βιώσιμων τύπων βόσκησης. Ακόμη, υποστήριξε ότι θα μπορούσαν «ειδικές επενδυτικές ενισχύσεις για τις Ορεινές και Μειονεκτικές Περιοχές να αποδώσουν μεγαλύτερη έμφαση στην προώθηση περιβαλλοντικώς ευαίσθητων, χαμηλής εντάσεως, αγροτικών συστημάτων. Για παράδειγμα, παραδοσιακές πρακτικές όπως η βόσκηση εποχικών λειμώνων σε μεγάλα υψόμετρα θα μπορούσαν να βοηθηθούν με βελτιώσεις στις συνθήκες διαβίωσης των βοσκών». Προκειμένου να αποφευχθεί η «άχαρη» δουλειά της βόσκησης, σύγχρονοι ερευνητές²⁷ προτείνουν τη δημιουργία «κτηνοτροφικών ζωνών» με χαρακτηρισμό και οριοθέτηση των προς βόσκηση κατάλληλων εκτάσεων και τη χρησιμοποίηση ηλεκτροφόρου σύρματος (περίφραξη) χαμηλής τάσης που θα χωρίζει το βοσκότοπο σε τμήματα, τα οποία μπορούν να βόσκονται εκ περιτροπής. Τη λύση αυτή, η οποία προϋποθέτει θεσμικές και διοικητικές παρεμβάσεις για την οργάνωση των ορεινών βοσκοτόπων ανύπαρκτες ακόμα στην Ελλάδα, υποκατέστησε με επιτυχία η «εξ ουρανού» προσφορά φθηνής αλλά «εξειδικευμένης» εργασίας των οικονομικών μεταναστών, μετά τα πολιτικά γεγονότα του 1989.

5. Όταν οι αριθμοί δεν ευημερούν, τότε τι μπορούν να κάνουν οι άνθρωποι;

Η εργασία αυτή επιχειρήσε να δείξει ότι τρεις «υπερτοπικής» προέλευσης και σημασίας παράγοντες δημιουργούν ένα ευνοϊκό πλαίσιο ανάπτυξης των ορεινών περιοχών: πρώτον, η κουλτούρα της εμπνεόμενης από την πρόσληψη της «επιστροφής στη φύση» νέας χρήσης/κατανάλωσης των βουνών ως πεδίου ψυχαγωγίας, εκπαίδευσης και αθλητισμού· δεύτερον, η ριζική αναθεώρηση των βασικών αρχών και στόχων της ΚΑΠ προς την κατεύθυνση μιας «πολυλειτουργικής» γεωργίας και κτηνοτροφίας· τρίτον, η προσφορά φθηνής εργασίας των

Χάρτης 1.

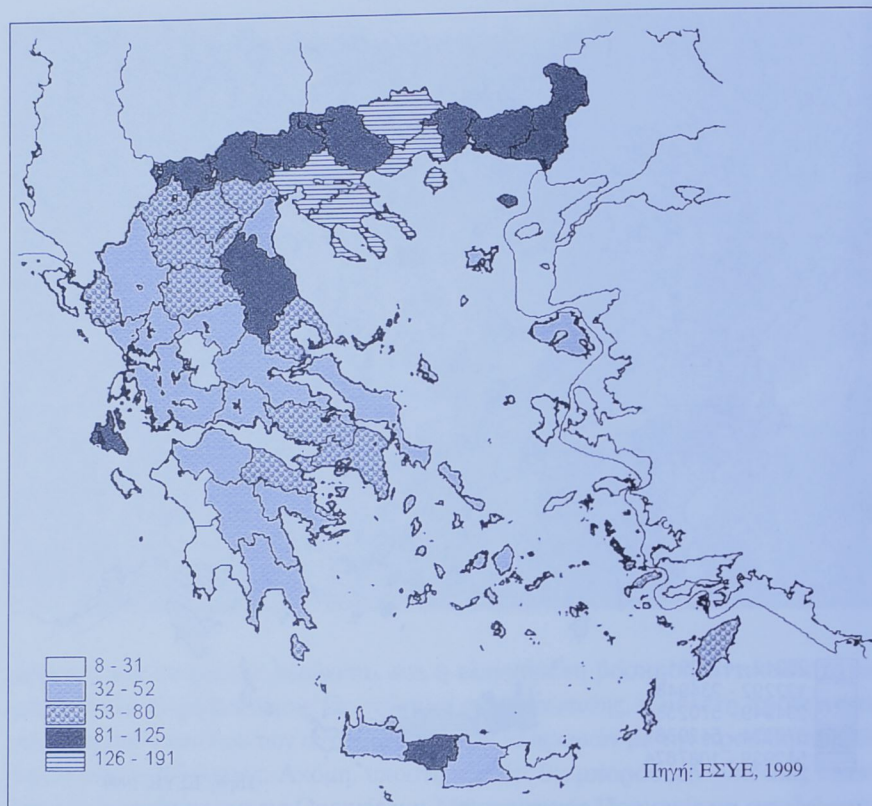
Αριθμός αιγοπροβάτων ανά νομό,
1999

Χάρτης 2.

Εκμεταλλεύσεις αιγοπροβάτων
ανά νομό, 1999

Χάρτης 3.

Αιγοπρόβατα ανά εκμετάλλευση,
επίπεδο νομού, 1999

οικονομικών μεταναστών στην «άχαρη δουλειά» του βοσκού-κτηνοτρόφου. Το πλαίσιο αυτό δεν υποκαθιστά, αλλά, στην παρούσα συγκυρία τουλάχιστον, ενισχύει τη δυναμική των τοπικών πρωτοβουλιών και των διαπιστωμένων, από τη διεπιστημονική εμπειρική έρευνα, μηχανισμών επιβίωσης των μικρών ορεινών κοινωνιών. Αν δεν συνεκτιμηθεί η σημασία αυτών των «υπερτοπικών» συνιστωσών της τοπικής ανάπτυξης με την έννοια της εν δυνάμει αξιοποίησής τους, τα ποσοτικά μεγέθη, «τα νούμερα» της δημογραφικής, παραγωγικής και πολιτισμικής πραγματικότητας των ορεινών κοινωνιών απλώς... «δεν βγαίνουν». Ένας μακαρίτης πολιτικός είχε πει το ειρωνικό εκείνο: η Ελλάδα είναι η χώρα όπου οι αριθμοί ευημερούν και οι άνθρωποι δυστυχούν. Οι εμπειρικές έρευνες του αγροτικού χώρου και ειδικότερα των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, αυτή η οποία αναφέρθηκε στην εισαγωγή και αποτέλεσε την αφετηρία της παρούσας εργασίας, όσες αναφέρθηκαν στη συνέχεια και πολλές άλλες οι οποίες δεν αναφέρθηκαν, δείχνουν, νομίζω, ένα πράγμα τελικά. Ότι, ακόμη και όταν οι αριθμοί δεν ευημερούν, οι ιστορικοί και βιωματικοί δεσμοί με τον τόπο καταγωγής και τον «τρόπο ζωής», η νόστιμη «επιστροφή στη φύση» και η δοκιμασία των ορίων της αναμέτρησης με αυτήν, η εμπειρία της αμεσολάβητης επαφής με την ουσία των πραγμάτων και οι απρόβλεπτες συνέπειες των ρήξεων της ιστορικής συνέχειας (όταν μάλιστα, όπως πάντα, συνυφαίνονται με εξίσου πιεστικές υλικές αναγκαιότητες) είναι ικανές να θέσουν σε κίνηση την επιθυμία των ανθρώπων για ανανέωση και δημιουργία. Ο κόσμος του βουνού φαίνεται σήμερα να εμπνέει (και να εμπνέεται από) αυτή την επιθυμία, αντιστεκόμενος στην προβλεπόμενη, πριν λίγες μόνο δεκαετίες, φθορά και περιθωριοποίηση. Από αυ-

- Koutsouris, A. (2002), «Sustainable Rural Development and Innovative Mechanisms in Greece: The Case of the Lake Plastiras», στο Koutsouris, A. (επιμ.), *Innovative Structures for Sustainable Development of Mountainous Areas*, τόμ. Α', Thessaloniki: ISDEMA Project, σ. 71-93.
- Λουλούδης, Λ., Μπεόπουλος, Ν., Βλάχος, Γ. (1999), «Πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος στην Ελλάδα με ορίζοντα το 2010», στο Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.), *Η ελληνική γεωργία προς το 2010*, Παπαζήσης, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Louloudis, L., Beopoulos, N. (2002), «Broadening the Sectoral Perspective on Agricultural Policy in Greece», στο Brouwer, F., van der Straaten, J. (επιμ.), *Nature and Agriculture in the European Union. New Perspectives on Policies that Shape the European Countryside*, Edward Elgar, σ. 182-207.
- Μαγκλίνη, Η. (επιμ.) (2002), «Άθληση και ψυχαγωγία», *Η Καθημερινή*, ένθετο «Επτά Ημέρες», Αφιέρωμα [β' μέρος], 17.11.2002.
- MAFF (1992), Environment Now at the Centre of the CAP, Press release 216/July, London: Ministry of Agriculture, Fisheries and Food.
- Ματσούκα, Π., Αδαμακόπουλος, Τ. (2002), «Ανακαλύπτοντας τη μαγεία του βουνού», *Η Καθημερινή*, ένθετο «Επτά Ημέρες» (ένθετο), Αφιέρωμα [β' μέρος], 17.11.2002.
- McCormick, J. (2001), *Environmental Policy in the European Union*, Palgrave, σ. 43.
- Sivignon, M. (2002), «Στα ορεινά βοσκοτόπια», *Η Καθημερινή*, ένθετο «Επτά Ημέρες», Αφιέρωμα [α' μέρος], 10.11.2002, σ. 26-31.
- Παπαθεοδώρου, Α., Νικολάου, Ν. (2002), «Η αιγοπροβατοτροφία στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση», *Γεωργία, Κτηνοτροφία*, 8: 15-21.
- Πολίτης, Β. (2000), «Ερευνητικές προσεγγίσεις του ορεινού χώρου στις κοινωνικές επιστήμες. Από τον 18ο στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», στο Νιτσιάκος, Β., Κασίμης, Χ. (επιμ.), *Ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον, Δήμος Κόνιτσας.
- Ρογδάκης, Ε. (2002), *Εγχώριες φυλές προβάτων. Περιγραφή, φυλογένεια, γενετική βελτίωση, διαφύλαξη*, Αγρότυπος.
- Thanopoulos, R., Vlachos, G., Louloudis, L. (1999), «The Differentiation between Mountain Livestock Production Systems: The Impact of Social and Environmental Factors», στο Williams, S. M., Wright, I. A. (επιμ.), *European Livestock Policy Evaluation Network. Proceedings of Two International Workshops*, Aberdeen: Macaulay Land Use Research Institute, σ. 73-87.
- Τραϊού, Ε. (επιμ.) (2002), «Τα ελληνικά βουνά. Φύση και κατοίκηση», *Η Καθημερινή*, ένθετο «Επτά Ημέρες», Αφιέρωμα [α' μέρος], 10.11.2002.
- Ψιμούλη, Β. (1996), «Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες», *Τα Ιστορικά*, 24-25, Ιούνιος-Δεκέμβριος.
- Ψιμούλη, Β. (1998), *Σούλι και Σουλιώτες*, ΚΝΕ/ΕΙΕ.